

О. Рєєнт, О. Малій

ІСТОРІЯ України

*Рекомендовано
Міністерством
освіти і науки
України*

*Підручник
для 9-го класу
загальноосвітніх
навчальних закладів*

9 клас

КИЇВ «ГЕНЕЗА» 2009

ББК 63.3(4УКР)47я721
РЗЗ

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02.2009 р.)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Відповідальні за підготовку підручника
до видання:

Євтушенко Р.І., головний спеціаліст МОН України;
Галєгова О.В., методист вищої категорії Інституту інноваційних технологій
і змісту освіти.

Незалежні експерти:

Янишин Б.М., науковий співробітник Інституту історії України НАН
України, кандидат історичних наук;
Мацейків Т.І., старший науковий співробітник Інституту педагогіки АПН
України, кандидат педагогічних наук;
Власенко В.М., завідувач кафедри історії Сумського державного універси-
тету, кандидат історичних наук;
Іванко А.Б., заступник директора Кіровоградського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти ім. В. Сухомлинського, кандидат педа-
гогічних наук;
Валентій Л.І., заступник директора ЗОШ № 52 м. Херсона.

Реєнт, Олександр.

РЗЗ Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. /
О. Реєнт, О. Малій. – К. : Генеза, 2009. – 240 с. : іл., карти.
ISBN 978-966-504-922-7.

У підручнику висвітлено історію України від кінця XVIII до кінця
XIX ст., коли її землі перебували у складі двох імперій – Російської та
Австрійської (згодом – Австро-Угорської).

Ретельно розроблений методичний апарат допоможе глибшому засвоєн-
ню навчального матеріалу, адекватному оцінюванню знань та вмінь учнів.

ББК 63.3(4УКР)47я721

ISBN 978-966-504-922-7

© Реєнт О.П., Малій О.В., 2008
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2009

70 НІ ДРУЗІ!

У цьому навчальному році ви перегорнете ще одну сторінку історії українського народу, що охоплює період від кінця XVIII до кінця XIX ст. Ми запрошуємо вас до пізнавальної подорожі, упродовж якої ви станете свідками багатьох історичних подій. Серед них заснування Київського університету, видання «Кобзаря» Тараса Шевченка, завершення промислової революції в українських землях. Ви ознайомитеся з досягненнями науки та техніки, розвитком мистецтва. Зі сторінок підручника постануть видатні історичні діячі. Микола Лисенко – його назвали «сонцем української музики», Юліан Бачинський – він першим обґрунтував необхідність політичної самостійності України, Володимир Антонович, Іван Пулюй, Микола Кибальчич, Борис Грінченко, Леся Українка, Іван Франко... Ціла плеяда талановитих співвітчизників, які любили Україну та ждали кращої долі для її народу.

Наскрізною ідеєю, що пронизує навчальний матеріал підручника, є теза про національне відродження та формування української нації. Важливо не залишити поза увагою всі компоненти цього складного процесу: економічні, політичні, соціокультурні та релігійні.

Щоб ваша подорож стала предметною, ми пропонуємо таку структуру підручника: визначення теми, план, запитання перед текстом параграфу, навчальний текст, запитання і завдання. Додаткову інформацію ви зможете отримати, використовуючи подані в підручнику карти, ілюстрації, хронологічну таблицю, словник історичних термінів і понять.

Запитання перед текстом параграфу покликані активізувати та актуалізувати вашу пізнавальну діяльність. Рубрика «Персоналії» містить біографічний матеріал, призначення якого – викликати інтерес до історичних діячів, життя та діяльність яких були пов'язані з Україною. Ми хочемо допомогти вам зрозуміти, що історію творили особи з різними характерами, почуттями, емоціями, складним шляхом пошуку істини. Через біографії діячів минулого і систему запитань–завдань ми прагнули створити умови для формування у вас самостійної оцінки їхньої діяльності, а відтак дати вам змогу використовувати здобуті знання у навчанні та повсякденному житті. Рубрика «Документи і матеріали» дозволяє конкретизувати, доповнити, ілюструвати навчальний текст параграфу, знайомить вас з різними інтерпретаціями історичних процесів в українських землях наприкінці XVIII – упродовж XIX ст., сприяє розвитку ваших умінь проблемно-пошукового та творчого характеру, надає можливості для здійснення самостійної навчальної діяльності. Рубрика «Запитання і завдання» дозволяє закріпити навчальний матеріал, сформувати базові знання з курсу історії України, розвинути вміння аналізувати, порівнювати, класифікувати, узагальнювати, робити висновки тощо. Система запитань і завдань сприяє формуванню критичного ставлення до історичних подій, явищ і процесів, виробленню самостійних суджень та умінь аргументувати і відстоювати власний погляд на ту чи іншу історичну проблему, виховувати в собі почуття впевненості у власних силах. Тепер щодо рубрики «Тематичне оцінювання». Тематична атестація є заключним етапом оцінювання ваших знань і умінь, проводиться на останньому уроці вивчення теми як диференційована контрольна робота. Під час перевірки зараховуються лише повністю виконані завдання. До останніх належать і завдання, в яких допущені незначні помилки. Однак у цілому кількість таких помилок не повинна перевищувати трьох. Інакше оцінка знижується на 1 бал.

Ми сподіваємося, що ця навчальна книга допоможе вам збагатити свої знання з одного з найцікавіших періодів історії України.

Зичимо успіхів на шляху пізнання. Муза історії Кліо запрошує вас до подорожі...

Автори

Вступ

? Пригадайте, коли відбулася ліквідація Гетьманщини та Запорізької Січі. Як ці події вплинули на подальший розвиток українських земель?

Унаслідок трьох поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. західно-українські землі ввійшли до складу Австрійської імперії. Новий адміністративно-територіальний поділ не сприяв об'єднанню заселених українцями земель у складі окремих утворень.

Чужоземне панування, національне гноблення, релігійна роз'єднаність, соціально-економічний гніт, які встановилися після втрати державності, викликали відродження в суспільно-політичній думці ідеї соборності, закликів до боротьби за єдність етнічних українських земель, культури їх народу й церкви.

Українське відродження пов'язане, по-перше, з процесом формування вітчизняної інтелігенції, по-друге – з процесом становлення власної нації. Хронологічно саме XIX та початок XX ст. стали періодом найвищого піднесення українського визвольного руху і національного відродження. XIX ст. позначене фундаментальним зрушенням в етнополітичних процесах в українських землях. У той час відбувалися становлення та консолідація **української нації** – найвищої форми розвитку етносу.

Необхідною умовою повноцінності такого процесу вважається спільність території, мови, економіки, культури, національної свідомості. Саме перший компонент і був відсутній з огляду на те, що кордон по р. Збруч розділив українську спільноту на дві частини з усіма неминучими наслідками.

У Наддніпрянській Україні значно повільніше відбувалося відторгнення віджилих форм господарювання, поширення національної ідеї та політичної культури. В українських землях, що перебували під контролем Відня, внаслідок існуючих тут політичних і соціально-економічних обставин виникли передумови для більш інтенсивної інтеграції українства

у політичне життя Австрії, зростання його національної свідомості. Специфічні риси мав процес самоідентифікації українського населення в обох імперіях.

На початку XIX ст. пошук національної ідентичності представниками української інтелігенції здебільшого не мав політичного забарвлення. Його підживлював лише інтерес до історії, літератури, мови, народних звичаїв та традицій. Проте вже в 30–40-х роках культурно-просвітницька діяльність патріотичної еліти набуває політичного забарвлення. Так, Кирило-Мефодіївське товариство вважало необхідним утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької республіки у конфедеративній спілці таких самих слов'янських країн.

Після ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства український рух у Російській імперії знову зосередився переважно довкола культурно-освітніх питань. На початку 60-х років українська інтелігенція Києва, Одеси, Полтави, Чернігова почала гуртуватися в самодіяльні напівлегальні об'єднання – громади.

Початок XIX ст. знаменувався піднесенням національно-визвольного руху в українських землях. Тут активізувалося культурно-освітнє життя, ширився революційний рух. Частина української молоді взяла участь у польському повстанні 1830–1831 рр. Вступаючи до польських революційних організацій, вона відстоювала інтереси власного народу. Тривала боротьба за об'єднання українських етнічних земель. Під час революції 1848 р. передова громадськість висунула вимоги поділу Галичини на польську й українську частини з приєднанням до останньої Закарпаття і Північної Буковини та надання цьому утворенню широкої автономії у складі імперії.

Значний вплив на зближення і консолідацію двох гілок українського народу й надалі мали історична, етнографічна й художня література, пісенна творчість. Друга половина XIX ст. позначена появою фольклорно-етнографічних видань: «Записки Южной Руси» П. Куліша, «Збірник українських пісень» М. Лисенка, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького, «Народные южноукраинские сказки» і «Чумацкие народные песни» І. Рудченка, «Політичні пісні українського народу XVI–XVIII ст.» М. Драгоманова, фундаментальної народознавчої праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», упорядником якої був П. Чубинський.

Суперечливими тенденціями характеризувалася мовна ситуація в українських землях. Навіть на межі XIX–XX ст. близько 75 % українського населення обох імперій залишалося неписьменним. І. Франко з гіркою писав про незадовільне знання народної мови в Галичині, її «поплутаність і запоганеність» у тих, хто говорив та писав нею. Неписьменність і малограмотність ускладнювали ознайомлення широких мас з кращими здобутками української літератури. Однак усе ж поступово, долаючи всі труднощі, мова українців стає дедалі більш універсальною: її визнавали своєю і наддніпрянці, і слобожани, і галичани, і подоляни, і закарпатці. Значний внесок у формування літературної української мови зробили відомі вчені-лінгвісти О. Потебня і П. Житецький. Цьому сприяв вихід у світ багатотомної книжкової серії «Пам'ятки українсько-руської літератури», до створення якої долучилися І. Франко, І. Верхратський, К. Студинський,

М. Возняк. Було створено граматики і словники – «Словарь української мови» Б. Грінченка, «Українсько-російський словник» В. Дубровського.

Мовна ситуація, тісно пов'язана з рівнем національної самосвідомості, була особливо складною в русифікованому, урбанізованому середовищі сходу України, а також полонізованих, румунізованих, мадяризованих містах Галичини, Закарпаття і Буковини. Проте суспільно-політичні й етносоціальні процеси ХІХ ст. поступово готували підґрунтя для сприйняття національної ідеї дедалі більшою частиною населення українських земель, розділених кордоном, переконували його в необхідності спільної боротьби за свої соціальні, національні, політичні права.

ХІХ ст. для українського суспільства – це період революційних змін у соціально-економічній царині. Аграрно-ремісницька цивілізація змінювалася індустріальним суспільством. Ці перетворення насамперед були пов'язані з формуванням і розвитком буржуазії. Важливою ознакою індустріального суспільства ставала товарно-ринкова економіка. Людям цього часу були притаманні раціоналізм, індивідуалізм та прагматизм. Поступово змінювалася соціальна структура суспільства. Серед українського населення зростала питома вага інтелігенції, формувалися верстви буржуазії та найманих робітників.

Таким чином, упродовж ХІХ ст. з'явилися нові тенденції в розвитку українського народу, виникли нові соціально-економічні риси, духовні цінності, що значною мірою вплинули на його подальше життя і долю.

Запитання і завдання

1. За допомогою словника з'ясуйте зміст понять: автономія, нація, національне відродження. Назвіть найдоленосніші, на вашу думку, події історії України ХІХ ст. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Доберіть факти, що свідчать про зміни, які відбувалися в українському суспільстві з розвитком машинного виробництва.
3. Аналізуючи український національний рух у Російській та Австро-Угорській імперіях, відомий вчений-історик В. Сарбей підкреслював, що «реально він розвивався в таких напрямках: утвердження рідної мови в суспільно-політичному й культурному побуті, возз'єднання всіх українських земель в єдиній соборній державі, визволення народного господарства від колоніального гніту, усунення всіх перешкод на шляху розвитку національної культури». Чи поділяєте ви цей висновок ученого? Висловіть своє бачення проблеми.

Тема 1

ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ. ТЕОРІЯ ТА СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

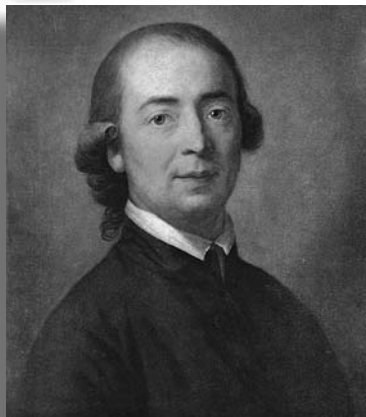
**В історії народів важливі й глибоко впливають
на їхню долю не революції, не війни, а зміни
в основних ідеях.**

Гюстав Ле Бон, французький антрополог

§1 Від етносу до нації

1. Суспільні виклики першої половини XIX ст.
2. Староукраїнство і українство Нового часу.

? Згадайте необхідні умови для формування нації.

А. Графф.
Йоганн Готфрід Гердер. 80-ті
роки XVIII ст.

① Терміном «українське національне відродження» в історичній літературі позначають події і явища кінця XVIII – початку XX ст. Упродовж цього періоду відбувається поширення національної самосвідомості, розвиток визвольного руху, розквіт культурного життя українців. Національне відродження розглядається як два напрями – ідентичні за змістом, одночасні за хронологічними межами, але розмежовані територіально. Один характерний для українських земель, які перебували під владою Російської імперії, другий – для тих, що входили до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Головним наслідком названих подій в українських землях, що становлять територію сучасної української держави, стало формування **української нації**.

Документи і матеріали

Етнос – історична спільнота людей, що мають спільні риси, стабільні особливості культури та психічного складу, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших.

Народність – історична спільнота людей, які мають спільну мову, територію, елементи спільної культури.

Нація – історична спільнота людей, сформована на основі спільності території, яку вони населяють, мови, особливостей культури, характеру, економічних зв'язків.

Українське державотворення: Словник-довідник. – К., 1997. – С. 40; 71; 73–74.

У першій половині XIX ст. у європейських країнах з'являються нові наукові погляди на концепцію нації. Основоположником цих поглядів вважається німецький філософ Й. Гердер, який одним із перших довів значення *національних мов і фольклору в розвитку національної самосвідомості народів*.

Документи і матеріали

...Захоплення німецького філософа селянською культурою співпало з поширенням західноєвропейського романтизму... Романтизм, що заволодів уявою нової інтелігенції Східної Європи, оспівував емоційність, спонтанність,

різноманітність, природність. Привертаючи увагу до неповторності різних народів «в їхньому природному стані» та «середовищі існування», ідеї Гердера і романтиків поклали початок концепції національної самобутності і тим самим дали засади для визначення нації.

Субтельний О. Україна: історія. – К., 1996. – С. 283.

Ідея французької революції про поширення поняття нації на всі верстви населення, проникаючи в українські землі, мала також надзвичайно позитивне значення. Нове трактування поняття нації, що виникло у Франції, стало прикладом для наслідування. Відтак рух за національні права водночас ставав і рухом за соціальне визволення, демократію, справедливість. Вплив французьких ідей «свободи» нації, справедливості відчувається в «Історії русів», де автор виводить цю тезу з природних прав народів і окремих людей.

Документи і матеріали

На думку сучасних дослідників національних рухів, процес формування націй відбувався у три етапи: *академічний, культурницький і політичний*. Автором такої періодизації є професор Празького університету Мирослав Грох. За його теорією, на *першому етапі* відродження національна група стає предметом уваги дослідників, які вивчають фольклорну спадщину, досліджують вірування, звичаї, історичне минуле народу. Робиться все це мовою іншого народу. *Другий етап* національно-культурного відродження визначений тим, що мова, яка на першому етапі була предметом вивчення, тепер стає мовою, якою творять літературу, яка вживається у науці, громадському житті, у політиці. І на *третьому етапі* нація, об'єднана мовою, висуває вимоги до політичного самоврядування, автономії, самостійності.

Історія культури: Навч. посібник / Наук. ред. В.М. Шейко. – К., 2004. – С. 658.

Національно-культурні процеси в українських землях також вписуються у цю триетапну схему. Відомий український вчений І. Лисяк-Рудницький, враховуючи закономірності національного розвитку, запропонував таку періодизацію формування української національної свідомості:

– *перший етап* – кінець XVIII – 40-ві роки XIX ст.;

– *другий етап* – 40–80-ті роки XIX ст.;

– *третьій етап* – 90-ті роки XIX ст. – 1914 р.

Упродовж XIX ст. розвиток національної самосвідомості пройшов три етапи: *українознавчий, українофільський, український*. Перший із них пов'язаний з працею філологів, істориків, етнографів, фольклористів над українською проблематикою. Своїми дослідженнями вони насамперед підтвердили самобутність українського етносу.

Пробудження Польщі. Алгоритична гравюра. 1848 р.

② **В**итоки українського національного відродження історики виводять від кінця козацької державності (80-ті роки XVIII ст.). Наприкінці XVIII ст. Імперська геральдична канцелярія, визначаючи правомірність претензій української шляхти на дворянські звання, поставила під сумнів право козацьких чинів прирівнюватися до російських дворянських рангів. Таке рішення викликало відповідну реакцію в українських землях. Представники чернігівської і полтавської шляхти звернулися у Петербург із петиціями протесту, підкріплюючи свої претензії історичними документами. Як докази залучалися грамоти польських королів, які ще від XVI ст. урівнювали українську і польську шляхту, договори гетьманів України з Москвою тощо.

Вивчаючи й збираючи літописи, хроніки, грамоти, акти, відновлюючи геральдичні «дерева», претенденти на дворянство мимохіть поринали в часи розквіту національної державності.

Документи і матеріали

«З-посеред дворянства висуваються постаті Чепи, Чарниша, В. Полетики, Милорадовича, Калинського, Марковича, як добрі патріоти і завзяті оборонці дворянських інтересів. Все це люди, які виховували свій патріотизм по вивченні історії України, які збирали літописи й різні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням вони дивляться як на подвиг, розпочатий задля своєї батьківщини», – писав історик Д. Міллер.

Реєнт О. Українські землі в дипломатії європейських країн // Історія України. – № 25–26, липень 2001. – С. 4.

Т. Калиновський. Панна з українського старшинського роду. 1778–1782. З книги О. Рігельмана «Літописне повістєвання про Малу Росію, її народ і козаків узагалі» (М., 1847 р.)

Представники староукраїнського панства склали меморіали, записки, в яких, посилаючись на історичні джерела, доводили права української старшини на зрівняння у становищі з російським дворянством. При цьому сприймали цю справу як патріотичну місію. «Як приємно, – писав у листі до В. Полетики А. Чепи, – працювати для слави й добра батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми небайдужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою».

Таким чином, рух, в основі якого лежали корпоративні інтереси, набув значно ширшого змісту. У ньому відбивалися дві основні концепції: нації і батьківщини. Захищаючи шляхту, «патріоти» захищали також права нації та своєї батьківщини – Гетьманщини. «Хоча Гетьманщина вже не існувала, цінності, які вона уособлювала, залишалися міцними», – підсумовує дослідник З. Когут.

З усіх земель українського етносу територія колишньої Гетьманщини та Слобожанщина мали відносно кращі передумови для формування національного руху. На цих землях ще жива була пам'ять про політичні права й державний устрій, які донедавна існували там. Рух за національне

Т. Калиновський. Сотник. З книги О. Рігельмана «Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків узагалі» (М., 1847 р.)

Т. Калиновський. Український шляхтич. З книги О. Рігельмана «Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків узагалі» (М., 1847 р.)

відродження став важливою складовою суспільно-політичного життя українських земель ХІХ ст.

Українське суспільство по-різному ставилося до політики російського уряду. Змушена під тиском обставин уважно оцінити історичне минуле українських земель та їх перспективи у складі імперії, шляхта виробила власну позицію. Тому наприкінці ХVІІІ ст. виникають два підходи української еліти до запроваджених російським самодержавством порядків: «асиміляторський» (малороси) та «традиціоналістський» (автономісти).

Прихильники першого дотримувалися думки, що автономні ідеї вже не відповідають вимогам часу й сприймали імперію як власну батьківщину. До цього табору належали, насамперед, представники козацької аристократії та родової знаті: О. Безбородько, П. Завадовський, граф І. Гудович, Д. Трощанський, Г. Милорадович та інші.

Вони вважали, що саме приналежність до Російської імперії дозволила українським землям врятуватися від загрози з боку Речі Посполитої, Кримського ханства та Османської імперії.

Як наслідок, в українських землях утворився своєрідний мовний бар'єр, що відокремлював верхні верстви суспільства від нижчих. Українське панство навіть у домашньому побуті все більше переходило на вживання російської мови, а українську почало називати мовою «мужичою», бо нею розмовляли селяни. Заможний український землевласник В. Кочубей хизувався: «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший».

Т. Калиновський. Козаки розважаються. З книги О. Рігельмана «Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків узагалі» (М., 1847 р.)

Табір «традиціоналістів» не відзначався однорідністю. Основна група «традиціоналістів» обмежувалася лише відстоюванням залишків традицій Гетьманщини, зокрема збереження української системи судочинства та реставрації козацького війська. Найбільш послідовно проти імперської політики виступала група, що прагнула повернути гетьманські порядки за допомогою іноземних держав. 24 квітня 1791 р. у Берліні відбулася зустріч *В. Капніста* з головою кабінету міністрів Пруссії Герцбергом.

Персоналії

КАПНІСТ ВАСИЛЬ (1758–1823)

Просвітник, письменник, громадський діяч. Народився на Полтавщині в дворянській родині, що мала козацькі корені. Обіймав посади предводителя дворянства Київської губернії, генерального судді, директора народних училищ. В «Оді на рабство» різко виступив проти закріпачення селян України (1783). 1787 р. разом з групою аристократів-автономістів підготував проект відновлення козацьких формувань в Україні («Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих казаков»), який, незважаючи на підтримку П. Рум'янцева-Задунайського і Г. Потьомкіна, був відкинутий царським урядом.

Після війни 1812 р. В. Капніст виступив з проектом ліквідації станової нерівності. Переклав «Слово о полку Ігоревім» російською мовою і зробив цікавий коментар, у якому підкреслив українське походження та українські особливості цього твору.

Однак прусський монарх відмовив українцям. Попри невдачі дипломатичної місії В. Капніста, сам цей факт засвідчував у таборі «традиціоналістів» наявність досить радикальних сил, здатних використовувати міжнародні важелі для досягнення своєї мети.

Політичні настрої обох напрямів не мали ідеологічного забарвлення. Найповніше розкриваються вони в листуванні та полемічних трактатах, які були популярні серед шляхти.

«Асимілятори і «традиціоналісти» мали спільну рису: з долею України вони ототожнювали не *український народ*, а лише *елітну соціальну групу*. Це відповідало старій формулі нації, що панувала на Європейському континенті до кінця XVIII ст.

Водночас великий вплив на діячів українського руху національного відродження мав *романтизм*. Романтичні погляди на народну творчість відкривали нові перспективи для національного розвитку. Видатний теоретик романтизму німецький філософ *Й. Гердер* підкреслював: «*Україна стане новою Грецією – у цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її музично обдарований народ прокинеться колись до нового життя*».

Отже, на початку XIX ст. в українській суспільній еліті виокремлюються кілька течій: «**традиціоналісти**», які мріяли про реставрацію української державності часів Гетьманщини; «**асимілятори**», які працювали на благо Російської імперії, її величі і водночас мали патріотичні почуття до «Малоросії», її культури; **романтики**, котрі захоплювалися культурою, мовою, побутом, світосприйманням, мораллю народу.

«Традиціоналісти» і «асимілятори» – це колишня козацька старшина, що перетворилася на українське дворянство. Перша плеяда української інтелігенції (початок XIX ст.) також вийшла з нього. Українське дворянство упродовж 20–30-х років XIX ст. здебільшого було зрусифіковане, і тому основний тягар українського відродження несла на собі українська *інтелігенція* Наддніпрянської України. Інтелігенція, що утворила *течію романтиків*, формувалася переважно з вихідців із священників, купців, козаків, міщан. Упродовж 30–40-х років XIX ст. у Харкові, Полтаві, Ніжині, Києві склалася освічена еліта, яка відіграла визначну роль у справі національно-культурного відродження. Ця еліта, відносно нечисленна, змогла певною мірою стати виразницею загальнонародних прагнень у розв'язанні найактуальніших проблем нації, позбавленої державності.

Перша сторінка «Українського журналу» № 23 за 1825 рік.
Харків

Специфіка національного відродження в західноукраїнських землях полягала в тому, що основним носієм української національної ідеї було **духовенство**. 1816 р. з ініціативи священика І. Могильницького в Перемишлі виникла перша в Галичині культурно-освітня організація «Товариство священиків», навколо якої гуртувалося патріотично налаштоване греко-католицьке духовенство. Члени цього товариства ставили за мету писати й поширювати серед селян релігійні тексти українською мовою. Воно видало кілька молитовників, букварів. Товариство стало активним оборонцем прав української мови, поборником українізації шкільництва. 1829 р. І. Могильницький написав науковий трактат польською мовою «Розвідка про руську мову», у якому обстоював *ідею самобутності української мови, вказував на її відмінність від польської та російської, обґрунтовував її рівноправне місце серед інших слов'янських мов*.

Одним із найвагоміших викликів національного руху першої половини ХІХ ст. стало формулювання питання української державності.

Документи і матеріали

Спочатку у рамках слов'янської федерації. Саме таке бачення проблеми було у членів таємних галицьких організацій, що існували у 1830-х р., – «Союз мужів», «Слов'янські республіканці», «Демократично-військовий союз». Прихильниками цієї ідеї були і члени «Руської трійці».

Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антоюка. – К., 2005. – С.107.

Таким чином, одним із головних суспільних викликів першої половини ХІХ ст. був початок процесу національно-культурного відродження в українських землях. Українське національне відродження – це процес пробудження і формування самосвідомості народу, що втілюється у розвитку його культури, реконструкції історичного минулого, легалізації рідної мови. Наслідком відродження стає виникнення й розвиток руху за відновлення власної національної держави.

Запитання і завдання

1. Порівняйте визначення термінів «етнос», «народність», «нація». Знайдіть спільні та відмінні ознаки.
2. «... До мене таємно прибув дворянин з Малоросії, або Російської України, який називає себе Капністом...». Про яку подію розповідає документ? Проаналізуйте діяльність В. Капніста.
3. Охарактеризуйте події, які започаткували процес національно-культурного відродження в українських землях.
4. Назвіть соціальні верстви українського населення, які очолили процес національно-культурного відродження наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Поясніть, чому саме вони були в авангарді цього руху?
5. Укажіть етапи процесу формування націй. У чому полягає зміст першого етапу?
6. «В історії народів важливі й глибоко впливають на їхню долю не революції, не війни, а зміни в основних діях», – писав французький антрополог Гюстав Ле Бон. Чи поділяєте ви цю думку вченого? Відповідь обґрунтуйте.

§2 «У» **країнський проект»**

1. Значення фольклору та етнографії в дослідженні національних ознак українців.
2. Пошук науково-історичних підвалин української окремішності.
3. Ідея соборності українських земель.
4. Релігійно-конфесійні проблеми в національному питанні.

Дайте визначення терміна «соборність українських земель».

Документи і матеріали

...Саме на рівні масової свідомості міфи функціонують найвідчутніше. Історичні міфи чи спосіб, у який члени наявної або потенційної національної спільноти уявляють собі своє історичне минуле, відіграють винятково важливу роль у націєтворчому процесі.

Через свою могутню емоційну притягальну силу вони є надзвичайно ефективними засобами творення колективної ідентичності, хай навіть якщо члени реальної чи потенційної спільноти політично пасивні.

Грицак Я. *Страсті за націоналізмом: історичні есеї*. – К., 2004. – С. 15.

- ① **Відродження** в певній частині населення тогочасних українських земель **історичної пам'яті**, що виявилось, насамперед, у бажанні не тільки «поринути» в минуле свого народу, але й реконструювати його, до деякої міри – навіть жити ним, дало подальший поштовх для розвитку тих галузей знань, що відображали різні сторони буття українського етносу. Так постав перший (**академічний**) етап українського національно-визвольного руху. Головним центром національного відродження на початку XIX ст. виявився Харків.

Документи і матеріали

1805 р. у Харкові було засновано університет – перший у Наддніпрянській Україні. Харківський університет, на відміну від інших аналогічних закладів, відкрили не з ініціативи уряду. З почуттям патріотизму й прагненням підняти культурний рівень населення українських земель група місцевого дворянства на чолі з прогресивним діячем Василем Каразіним, сином козацького старшини, зуміла переконати імператора Олександра I дати дозвіл на заснування в Харкові університету. Завдяки тому що Харків став освітнім центром, він до кінця 30-х р. залишався і значним культурним осередком, центром руху національного відродження. І лише тоді, коли в Києві був заснований університет св. Володимира (1834), центр національного відродження перемістився туди.

При університеті була заснована друкарня і книгарня, започатковано видання газет, журналів, альманахів. Спочатку вони були українськими лише за тематикою, згодом, і за мовою, а частіше двомовними – українською і російською. Ці видання висвітлювали не тільки соціально-економічне й політичне життя регіону, а й проблеми українознавчого характеру: історичне минуле українського народу, самотність української культури тощо.

Зокрема, перший в українських землях масовий популярний часопис «Украинский вестник», що видавався у Харкові (1816–1819), мав своїм девізом – «Сприяти всебічному піднесенню науки й літератури». На його сторінках популяризувалися знання з історії, етнографії, географії України, пропагувалося використання української мови.

Білоцерківський В.Я. Історія України. – Харків, 1999. – С. 277–278.

Виявляючи складові національної ідентичності, українська інтелігенція, як і інтелігенція інших країн Східної Європи, зосередила увагу на неповторних рисах своєї етнічної спільності: фольклорі, етнографії, мові, історії, літературі.

Документи і матеріали

Одним із перших шанувальників і видавців української народної поезії був Микола Цертелєв, грузинський князь за походженням. 1819 р. він опублікував у Петербурзі книгу «Опыт собрания старинных малороссийских песен». У передмові підкреслювалося, що пісні віддзеркалюють геній і дух народу, чистоту й мораль, які притаманні «малоросам». Висновок М. Цертелєва перегукувався з визнанням Адама Міцкевича, що українці – найпоетичніші й наймузикальніші серед слов'янських народів.

Гусєв В.І., Калінцев Ю.О., Кульчицький С.В. Історія України. – К., 2003. – С.124.

Романтики прославляли народ, його культуру, особливо пісенну, як вияв самобутнього духу. Вони доводили, що народна творчість, життя і мислення народу – то найголовніше джерело для творчості інтелектуалів. Кожна народна культура є безцінною і поповнює духовне багатство світу. Захоплення інтелігентів-романтиків українською народною піснею, думою, казкою спонукало їх до організації експедицій, аби безпосередньо «від народу», тобто від народних виконавців, записувати ці перлини його творчості й доносити їх до «освіченої публіки». Поступово удосконалювались опрацювання та популяризація фольклорних творів, здійснювався науковий аналіз кожного з них.

Д.П. Де ля Фліз. Мешканці Вороновицького товариства, які піднімаються на верхівки сосен для збирання меду з бортей. 1848 р.

У 30-х роках ХІХ ст. в Харкові трьома окремими випусками вийшла фольклорна збірка під назвою «Запорожская старина». Її автором був професор Харківського університету І. Срезневський, який адресував «преимущественно любопытствующим знать старину запорожскую, – быт, нравы, обычаи, подвиги этого народа воинов». Учений усвідомлював свою місію – пробуджувати українську національну свідомість. Цій же справі прислужилася і його стаття «Взгляд на памятники украинской народной словесности» (1834). Це був перший друкований публічний виступ на захист української мови, за її необмежене використання в літературі й науці. Срезневський катего-

рично заявив, що немає найменшого сумніву в тому, що «язык украинский... есть язык, а не наречие».

Етнографічні матеріали використовувалися для дієвого підкріплення тези про те, що український народ у побуті, звичках, одязі та віруваннях мав безліч притаманних лише йому рис.

- ② Дані історії свідчили, що український народ здавна мав власну державність. Історичні знання найбільше сприяли утвердженню масової національної самосвідомості, викликали почуття любові до Батьківщини, до її минулого. Десятки й сотні українських освічених родин мали у своєму розпорядженні списки славнозвісних козацьких літописів XVII–XVIII ст. – Самовидця, Величка, Граб'янки, знайомили з ними родичів і приятелів.

Документи і матеріали

У процесі зростання національної свідомості набувало вирішального значення вивчення історії свого народу. Ще наприкінці XVIII ст. інтерес до славного минулого почав проявлятися у дворян-інтелігентів Лівобережної України. Серед них заслуговують на увагу такі автори, як Василь Рубан («Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік», 1777 р.), Опанас Шафонський («Чернігівського намісництва топографічний опис», 1786 р.), Яків Маркович («Записки про Малоросію», 1798 р.).

Уже на професійній основі була написана чотиритомна «Історія Малої Росії» Дмитром Бантишем-Каменським і опублікована 1822 р. у Москві. У ній розповідається про славне минуле України, її автономні права, історичні подвиги козацької старшини. Науково обґрунтована *ідея самобутності України*.

Гусєв В.І., Калінцев Ю.О., Кульчицький С.В. *Історія України*. – К., 2003. – С.123 – 124.

- ③ Використовуючи набутий поколінням українських дослідників доби так званого старого українства фактичний матеріал, їхні нащадки впродовж XIX – початку XX ст. як на Заході, так і на Сході (тобто, в українських землях у складі Австрійської та Російської імперій) починають усе чіткіше формулювати *автономістські прагнення українства*, що проживало в межах обох держав. Ця ідея передбачала широке самоврядування саме на національному ґрунті. Трохи згодом прийшло розуміння необхідності єднання українського населення підросійської та підавстрійської частин країни. Зокрема, «австрофіли» мріяли досягти єднання під скіпетром династії Габсбургів, котра тривалий час практикувала певні загравання з національно свідомими українцями. При цьому передбачалася руйнація самодержавної Росії, влада якої не визнавала ніякого українства.

Нарешті настав час, коли українці почали рух за соборність, за створення власної єдиної та *суверенної держави*, незалежної як від Австро-Угорської, так і від Російської імперії.

- ④ Національний рух в українських землях неможливо уявити окремо від пошуку шляхів розв'язання релігійної ситуації. Духовній єдності галичан і наддніпрянців, основою якої завжди була релігія, заважала відсутність єдиної національної церкви, проблема, яка, до речі, турбує українське суспільство до сьогодні.

Документи і матеріали

Історично склалося так, що в Україні протягом століть не було єдиної церкви. Дві християнські церкви, **православна та греко-католицька**, – перша переважала на Сході, інша на Заході України, – намагалися як задовольняти релігійні запити українців, так і виражати їхні духовні інтереси в цілому.

Крім двох головних християнських церков, в Україні існували інші релігійні конфесії (католицизм, іудаїзм, мусульманство, протестантизм та ін.), які мали своїх прихильників переважно серед представників національних меншин.

Російська православна церква стала засобом зросійщення й денационалізації віруючих. Імперський уряд заборонив вживати українську мову навіть у проповідях... заборонив будувати церкви в українському стилі, малювати ікони, переслідував українські звичаї.

Незважаючи на всі зусилля уряду і церковних властей, серед духовенства було немало людей, які намагалися надати церкві українського характеру.

Іншим був стан церковного життя на західноукраїнських землях. Тісно пов'язана з народом, греко-католицька церква починаючи з кінця XVIII ст. чимдалі виразніше виступала як сила, котра рішуче стояла на боці українців у їхній протидії полонізації, зугорщенню, румунізації. Цій церкві належала провідна роль у піднесенні національної свідомості населення Західної України.

Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України. – К., 2007. – С. 333–334, 337.

На початку XIX ст. українське дворянство, а потім інтелігенція започаткували й розгорнули рух українського національного відродження, вивчаючи історію українських земель, її мову, побут народу, його звичаї та традиції.

Запитання і завдання

1. Поясніть провідну роль Харкова в національно-культурному русі українських земель на початку XIX ст.
2. За М. Грохом, на першому етапі відродження національна група стає предметом уваги дослідників, які вивчають фольклорну спадщину, досліджують історичне минуле народу. Робиться це мовою іншого народу. Використовуючи текст підручника, доберіть факти на підтвердження цієї тези.
3. Як ви вважаєте, чому саме історична наука відіграла першорядну роль у формуванні масової національної самосвідомості?
4. «Любов до малоросійського слова все більше й більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без літературної обробки і зверх того зазнає зовсім незаслуженої зневаги», – писав М. Костомаров. Чим ви можете пояснити зневажливе ставлення до української мови?
5. «Я піснями займаюсь з благоговінням: жоден вірш, жодне особливе слово не буде в моєму виданні загублене. Я відчуваю, хто і де записав, щоб подати найточніше джерело для тих, хто вивчає народну поезію і українську мову», – писав П. Куліш у листі до І. Срезневського. Дайте історичний коментар до цього документа.

Тема 2

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТОЛІТТЯ

... З кінцем XVIII ст. українські землі опинилися під властю двох великих, сильних держав – Росії й Австрії, – держав міцно централізованих і бюрократичних, то значить з сильною центральною властю, з великим начальством урядничих, з міцною поліцією й військом, а без усякого майже громадського самопорядкування. Всяка політична окремішність наших земель була скасована, самопорядкування або знесено зовсім, або зведено до найменших розмірів...

*Грушевський Михайло.
Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 476*

§3 Включення українських земель до складу Російської імперії

1. *Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Російської імперії.*
2. *Чисельність, соціальна структура та етнічний склад населення України.*
3. *Національне та соціальне становище населення.*
4. *Проникнення буржуазних рис життя в побут мешканців міста і села.*

 Поясніть значення терміна «адміністративно-територіальний устрій».

① Наприкінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 рр. між Росією, Австрією та Пруссією українські землі відійшли до Австрії та Росії. Західноукраїнські землі перебували у складі Австрії, східноукраїнські (Наддніпрянська Україна) – у складі Росії. Обидві колоніальні імперії не визнавали українського народу як такого, цілеспрямовано асимілюючи українців. Австрія і Росія були **країнами-метрополіями** щодо українських територій, повністю позбавлених будь-яких ознак державності. Українські землі були внутрішніми колоніями цих держав.

У Східній Україні ще наприкінці XVIII ст. були ліквідовані залишки української автономії – Гетьманщина (1764), Запорізька Січ (1775), полковосотенний устрій (1781), запроваджене кріпацтво (1783).

На кінець 30-х років XIX ст. остаточно сформувався російський адміністративно-територіальний устрій на цих землях. Східноукраїнські землі (Правобережжя, Лівобережжя та Степ) були поділені на **9 губерній**, об'єднаних у **три генерал-губернаторства**.

На Лівобережній Україні було утворено *Малоросійське генерал-губернаторство* з центром у Харкові, яке включало Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії.

Правобережну Україну охоплювало *Київське генерал-губернаторство* з центром у Києві, до складу якого входили Київська, Подільська (губернський центр – Кам'янець-Подільський), Волинська (губернський центр – Житомир) губернії.

Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство з центром в Одесі включало Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії та Бессарабську область (з 1873 р. – губернія).

Губернатори, які здійснювали адміністративно-виконавчу владу, і генерал-губернатори, які мали практично необмежені повноваження, користувалися усією повнотою військової та цивільної влади на підконтрольній території, призначалися російським імператором. Губернії поділялися на **повіти**, які очолювали **капітани-справники**. У середньому кожна губернія поділялася на 10–12 повітів.

1837 р. повіти поділили на **стани**, очолювані **поліцейськими приставами**. Жодних органів самоуправління в Наддніпрянщині не існувало.

На Лівобережжі судочинство здійснювалося генеральним судом, а на місцях – повітовими дворянськими судами. Суди розбирали спірні питання між дворянами. Селян-кріпаків судили самі дворяни. Для священників існував окремий суд. На Правобережжі певний час іще зберігалися земський та підкоморський суди, що розглядали межові й земельні справи. У складі Австрії судова влада на селі належала дворянам-землевласникам, їхнім управителям (посесорам) та наглядачам (мандаторам).

- ② Загальна площа території, заселеної українцями, наприкінці XVIII ст. становила близько 700 тис. км². З них у складі Російської імперії перебувало 85 %, Австрійської – 15 % території. На цих територіях проживало відповідно 8,2 та 3,5 млн чол.

На українських землях історично склалися регіони:

Д.П. Де ля Фліз. Народний одяг Північної Київщини. 1848 р.

Лівобережна Україна (придніпровські області Лівобережжя);

Слобожанщина (нині – Харківська, частина Сумської, Донецької, Луганської областей України та Воронежської, Белгородської, Курської областей Росії);

Правобережна Україна (територія Київщини, Поділля, Волині, що увійшли до складу Росії внаслідок поділів Польщі);

Південна (Степова) Україна (заселена козаками, кримськими татарами, німецькими, грецькими, болгарськими переселенцями);

Кубанська Україна (заселені українцями землі Північного Кавказу);

Підкарпатська Україна (нинішнє Закарпаття);

Північна Буковина (сучасні Чернівецька область і частина Румунії);

Східна Галичина (нині – Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області і частина Польщі).

Як наслідок колонізаторської політики, історичні землі-регіони були включені до складу Російської та Австрійської імперій, а їхні назви офіційно не вживалися.

Наприкінці XVIII ст. українці становили 98,1 % населення Лівобережжя, 85 % – Слобожанщини, 88 % – Правобережжя, 71,5 % – Південної України, 65 % – Східної Галичини.

Національними меншинами були **поляки** (20 % у Галичині, 5 % на Правобережжі), **євреї** (3,5 % на Правобережжі, 10 % у Галичині), **росіяни** (9 % у Південній Україні).

Австрійський уряд заохочував переселення німецьких колоністів до Східної Галичини, німецьких та румунських – до Буковини, угорських – до Закарпаття.

Уряд Росії сприяв переселенню німців, сербів, болгар, греків, росіян переважно до Південної України.

Такі заходи, в поєднанні з політикою придушення української освіти і культури, мали на меті денаціоналізацію й асиміляцію українського населення у складі обох імперій.

- ③ **К**олонізаторська політика Росії на українських етнічних землях була спрямована на позбавлення українців почуття національної самобутності й здатності до самовизначення. Особливо це виявлялося у ставленні до світської та духовної еліти, значна частина якої переймала мову, звичаї, світогляд панівної нації, втрачала свої національні риси та ознаки.

На середину XIX ст. українське населення зросло до 13,6 млн і поділялося на стани: дворянство, купців, міщан, селян, духовенство й козаків. 1835 р. цар зрівняв у правах дворян і бунчукових та військових товаришів, забезпечивши собі підтримку останніх.

Українці становили більшість сільського населення. Купецтво, ремісники, шляхта були за національністю здебільшого поляками та євреями. На Правобережжі більшість селян були кріпаками (від 74 % на Волині до 91 % на Поділлі). На Лівобережжі 1/3 селян становили козаки (прирівняні до державних селян), які мешкали на хуторах.

У південній частині України кріпацтва не існувало: тут переважали переселенці, вільні селяни, відставні солдати. На півдавстрійських українських землях селянство перебувало у феодалній залежності від німецьких, румунських, угорських поміщиків та колоністів.

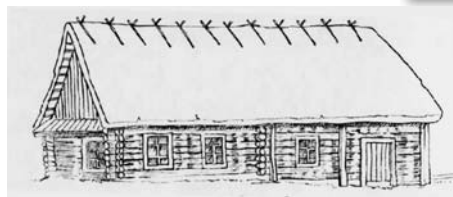
Фактично українські території стали сировинним додатком Російської та Австрійської імперій.

- ④ **Б**ільшість українського населення становило селянство. Його побутове життя практично не зазнавало змін і підпорядковувалося землеробському річному циклу.

Побутове життя селян варіювалося залежно від заможності родини, яка визначалася розмірами та якістю земельного наділу, кількістю тяглової сили та робочих рук, суспільним становищем.

Селянське житло залишалося простим – глинобитна чи зрубна хатина, побілена зсередини та зовні. Проте у XVIII ст. набуває поширення дво- і трикамерне планування хати. Останнє побутувало майже до початку XX ст. З посиленням капіталістичних відносин почали формуватися інші варіанти багатокімнатної української хати – кругла, довга тощо.

Мало змінився й інтер'єр селянського житла, який характеризувався однотипністю (піч розміщувалася в кутку біля входу, а по діагоналі від печі – покуть).

Трикамерний житловий будинок (хата + кухня + сіни). Полісся. XIX ст.

Д.П. Де ля Фліз. Мешканці Єрчинського товариства. 1848 р.

Одяг у сільській місцевості, як і раніше, виготовлявся вдома, переважно з домотканого полотна та овечої вовни або хутра, оздоблювався традиційними вишивками й аплікаціями. З кінця XVIII ст. селяни стали запозичувати окремі елементи європейського одягу: чоловіки – одягати жилети та свити, а жінки – носити зшиті спідниці.

Відбулися певні зміни у харчуванні населення. Якщо асортимент їжі бідних верств залишився таким самим, то заможні родини дозволяли собі споживання заморських продуктів (помаранчів, мигдалю, імбиру, родзинок, чаю, кави, вин тощо), довіз яких в Україну збільшився у зв'язку з відкриттям чорноморських портів.

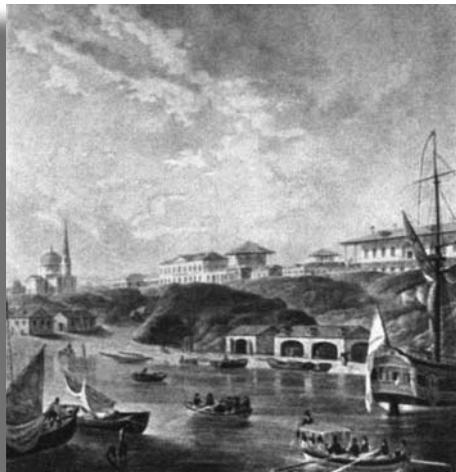
Регіональні особливості хліборобства впливали й на традиційне меню. На межі XVIII–XIX ст. в південному краї започатковується нова агрокультура – пшениця, яка згодом поширилася по всій Україні й істотно позначилася на асортименті страв української кухні.

Селянська родина залишалася патріархальною. У світоглядних уявленнях перемішувалися християнські й народні вірування та обряди.

Міста в підросійській Україні були осередками торгівлі та ремесел. Наприкінці XVIII ст. на містобудуванні позначився вплив російського класицизму (Київ, Полтава). Виникають нові міста, збудовані за принципом регулярного планування: Маріуполь (1779), Миколаїв (1784), Херсон (1778), Одеса (1794).

Київни здебільшого мешкали в одноповерхових дерев'яних будинках, з однією-двома кімнатами. До садиби входили й господарські будівлі. У забудові південних міст відчувався західноєвропейський вплив – широкі прямі вулиці, кам'яні будинки, насадження дерев і квітів, розбивка садків і парків. У 20–30-х роках XIX ст. багато кам'яних споруд мав і Харків. Проте упорядкованість міст залишалася на низькому рівні.

Внутрішнє оздоблення міщанського житла було пишнішим, ніж сільського. Помешкання багатих городян оздоблювалися розписами, шпалерами, гобеленами, килимами, різьбленими меблями. На початку XIX ст. набула поширення також «турецька» мода. Її впливи помітні, зокрема, у кахляних печах.

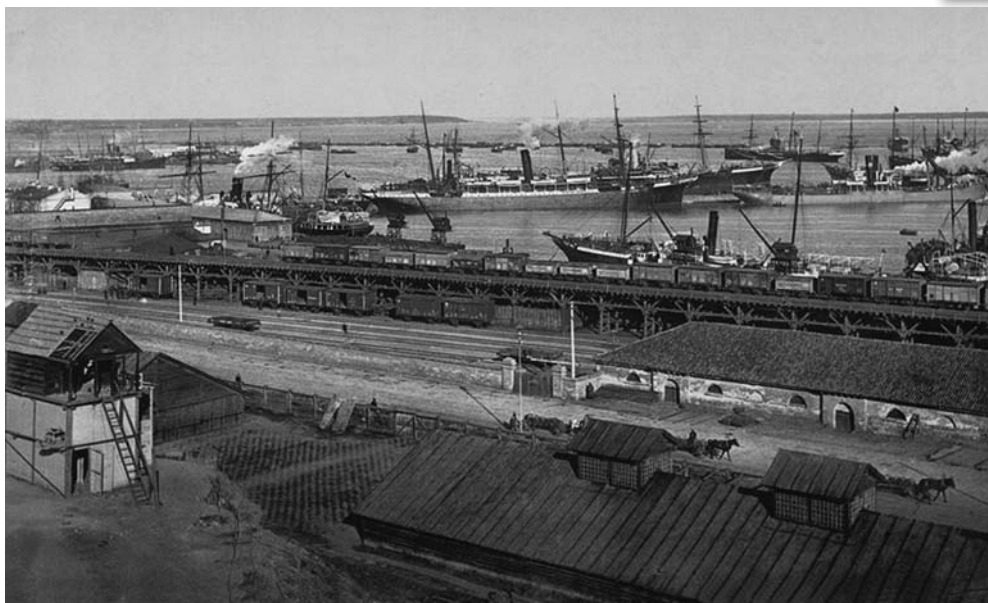

Ф. Алексєєв. Вид м. Миколаєва.
1792–1800 рр.

Соціальний і національний склад населення міст був різноманітним. У великих містах мешкали міщани, купці, ремісники, селяни, дворяни, військові. Київ як центр православ'я привертав увагу паломників.

Побут городян визначався видом їхньої діяльності, соціальною та національною приналежністю. Так, відкритий на початку XIX ст. Харківський університет, а також ліцей у Кременці, гімназія у Ніжині приваблювали учнівську молодь. Одеса розвивалася як торгове місто.

Торгівлею займалися переважно росіяни, євреї та купці іноземного походження (особливо на Півдні), а ремеслами – українці.

Одеса. Практична Гавань. 1900-ті роки

Одяг городян відповідав їхньому соціальному становищу. Вбрання бідніших прошарків не надто відрізнялося від селянського. Міська верхівка – знать, велике купецтво – наслідувала західноєвропейську моду й використовувала дорогі тканини чужоземного і місцевого виробництва. Популярними були шовки, орнаментовані у стилі бароко та ренесансу.

У цілому життя середнього класу та купецтва вирізнялося суворою моральністю, релігійністю та працелюбством, а гостинність була головною рисою того часу.

Запитання і завдання

1. Використовуючи карту, схарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії.
2. Назвіть і вкажіть на карті регіони, що історично склалися в українських землях.
3. Дайте відповідь. 1783 р. на Східній Україні було запроваджено кріпацтво. Яке це століття? Яка його половина, чверть?
4. Схарактеризуйте етнічний склад населення, яке проживало в українських землях наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.
5. Використовуючи текст підручника, доберіть факти щодо верств населення в українських землях, які становили соціальну структуру суспільства на середину XIX ст.
6. «Примусова асиміляторська політика обох монархій (Габсбургів і Романових) постійно загрожувала самому існуванню українського народу, розірваному навпіл австрійсько-російським кордоном». Чи погоджуєтеся ви з таким твердженням? Спрогнозуйте історичну перспективу наслідків цієї події.
7. Використовуючи текст підручника та додаткову літературу, підготуйте повідомлення про побут: а) мешканців міст; б) мешканців сіл, які проживали в українських землях наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.

§4 Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії

1. *Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Австрії. Чисельність населення та його етнічний склад.*
2. *Політика австрійського уряду щодо українців. Реформи Марії Терезії та Йосифа II.*
3. *Зміни в побуті та традиціях життя міста і села.*

 Пригадайте, які українські землі Речі Посполитої відійшли після поділів цієї держави до Австрійської та Російської імперій.

① **Західноукраїнські землі** склалися з трьох регіонів: **Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття**. Тут проживало 3,5 млн українців. Українська Східна Галичина (колишнє Руське воєводство) разом з польською Західною Галичиною (Малопольща) входили до австрійського коронного краю – **Королівства Галичини та Лодомерії (Володимирщини)**. З території колишнього Володимиро-Волинського князівства до складу Австрійської імперії увійшла лише південна частина. Королівство поділялося на 18 округів і мало певне самоврядування. Тут було створено законодавчий орган коронного краю, однак уся повнота влади належала губернатору, який призначався цісарем (імператором) зі столиці Австрії – Відня. Політичне життя перебувало під контролем австрійських урядовців, переважну більшість державних службовців становили поляки.

Північна Буковина, заселена переважно українцями, разом з румунською Південною Буковиною склали **Королівство Буковина** з центром у Чернівцях, що входило до коронного краю на правах автономної округи. Центром коронного краю було м. Львів.

Закарпаття поділялося на 4 округи і було підпорядковане Угорському королівству, яке входило до складу Австрії. Австрійський уряд всіляко заохочував переселення на ці території німців, угорців і румунів, яким надавалися найкращі землі.

У Галичині більшість населення за конфесійною приналежністю становили греко-католики та іудеї. Цісарськими декретами 1771–1774 та 1781 рр. релігійні конфесії (релігійні об'єднання) краю були зрівняні в правах. Служителі всіх культів дістали статус державних службовців. Віросповідання перестало бути перешкодою для вступу на державну службу, здобуття вищої освіти, придбання землі тощо.

1774 р. у Відні започатковано греко-католицьку семінарію. 1787 р. у Львівському університеті відкрився богословський факультет з українською мовою викладання.

Румунське населення Північної Буковини становило всього 26 %, а українське – 69 %. 5 % становили представники інших національностей. Однак австрійський уряд створив умови для інтенсивної імміграції румунів із сусідніх регіонів. Призначення на адміністративні посади румунських службовців

також прискорювало румунізацію краю. Після приєднання Буковини до Галичини посилювалося колоніальне гноблення місцевого населення.

- ② Попри утиски з боку австрійських властей західні українці перебували в кращому становищі порівняно з їхніми наддніпрянськими братами, які піддавалися набагато жорсткішому і послідовнішому ущемленню їхніх національних прав російським самодержавством. Ця відмінність пояснювалася тим, що Австрійська імперія як європейська держава була спадкоємницею римської правової системи, що чітко визначала правову структуру суспільства, а це відкривало, нехай і обмежені, перспективи національного розвитку. Як наслідок, західноукраїнська інтелігенція мала певні можливості для ведення національно-культурної діяльності. У кращому соціально-економічному становищі порівняно із закріпаченими східними українцями перебували галицькі, буковинські та закарпатські селяни.

Особливо слід підкреслити те, що греко-католицька церква досить успішно виконувала функцію об'єднання різних соціальних верств західноукраїнського населення в цілісну національну спільноту. Фактично греко-католицька церква здійснювала ту саму місію, яку в Російській імперії намагалося виконати Кирило-Мефодіївське товариство – вироблення єдиної української ідеологічної платформи. Якщо російська влада вбачала в діяльності кирило-мефодіївців найбільшу загрозу для себе, то австрійський уряд, навпаки, підтримував дії греко-католицької церкви, розуміючи, що вони сприяють уникненню соціальних потрясінь і унеможливають криваві революційні сплески.

Все це призвело до того, що саме західноукраїнські землі стали об'єднавчим центром, з якого почалося інтенсивне національне відродження. Саме тут українська ідея мала матеріальне підґрунтя у вигляді національних, економічних та культурно-освітніх інституцій, навколо яких гуртувалися сотні тисяч українців ще в ті часи, коли про щось подібне на українських теренах Російської імперії годі було й думати.

Після 1774 р., коли до Австрії відійшла Буковина, настав час змін. У період правління австрійської імператриці **Марії Терезії (1740–1780)** та її сина **Йосифа II (1780–1790)** було здійснено реформи в релігійній, культурно-освітній, аграрній сферах. Реформи передбачали: поліпшення матеріального становища підданих імперії, підвищення рівня їхньої освіти з метою зробити мешканців відсталих і віддалених окраїн імперії свідомими громадянами і платниками

Ю. Глоговський. Львівська міщанка

Ю. Глоговський. Селянин із Грошева

податків. Після угорського повстання 1848 р. Габсбурги виділили Закарпаття в окремий **Руський дистрикт** з осередком в Ужгороді. В *аграрній галузі* селяни звільнялися з особистої залежності від поміщиків. Право *суду* над селянами переходило до державних чиновників. Заборонялося збільшувати поміщицькі землі за рахунок селянських наділів, визначався термін панщини (30 днів на рік).

Церковна реформа мала на меті зрівняння в правах католицької, протестантської і греко-католицької церков; підпорядкування церков державі, надання священикам статусу державних службовців та ін.

Зміни в *освіті* зводилися до ліквідації ордену єзуїтів і подолання його впливу в навчальних закладах; відкриття університету у Львові (1784) та семінарій для навчання українського греко-католицького духовенства; організація початкових і середніх шкіл; запроваджено навчання рідною мовою в початковій школі.

Реформаторські заходи мали прогресивне значення і були схвально сприйняті населенням Західної України. Проте наступними австрійськими правителями всі ці нововведення були зведені нанівець.

③ **П**обут селян західноукраїнських земель не зазнавав значних змін. Населення Карпат за браком землеробських угідь займалося переважно гірським відгінним скотарством. Таке господарство не можна інтенсифікувати ані працею, ані капіталом, воно не потребує ні значного поділу праці, ні великої кількості робітників. Надлишок вільного часу взимку сприяв заняттям промислами. Серед населення поширювалися відходи: як для збуту промислових виробів, так і для того, щоб найнятися в містах на службу. У XVIII ст. на території Гуцульщини зросла кількість ремісників, зайнятих ткацтвом. Найбільше ткачів-ремісників було в передмістях Косова. У кожному селі виділялись окремі ткачі й цілі родини, які найкраще виробляли запаски, крайки, ліжники, верети, сукно та ін.

Буковина на час приєднання до Австрії була аграрним краєм, сільське господарство базувалося на архаїчній перелоговій системі землеробства. Міста і містечка залишалися осередками торгівлі. Торгівлю вели переважно єврейські та вірменські купці. Найбільшим ярмарковим містечком вважалася Садгора, де щороку – з 1820 р. – відбувалося 8 ярмарків, щотижня – базар.

У містах Галичини українське населення не становило більшості. Суспільна верхівка складалася з поляків або полонізованих українців. Стиль життя

Хата бідного селянина із селища Гаврилівці Кіцманського повіту

панівної верхівки Австрійської імперії диктувався загальноєвропейською модою. Це стосувалося облаштування помешкання, вбрання і способу проведення дозвілля в цілому. Австрійське рококо – терезіанський стиль – залишався панівним ще кілька десятиліть після смерті Марії Терезії. На початку XIX ст. на заміну йому прийшов стиль ампір, а з 20-х років XIX ст. – біденмайер. У моду ввійшли віденські вальси. Тканини, взуття, одяг, прикраси, предмети розкоші переважно привозилися з Відня, країн Європи та Сходу.

Побутова культура більшості тогочасного міського населення формувалася в межах національних общин. Так, частина містечок – Бучач, Рогатин, Броди, Сокаль, Десятин – були майже цілковито єврейськими. У Львові, Дрогобичі, Тернополі, Коломиї, Станіславі, Чернівцях євреї становили близько третини населення. Їхнє життя традиційно ґрунтувалося на засадах Талмуда. У Львові та Чернівцях існували впливові вірменські общини із здебільшого власним традиційним побутом.

Запитання і завдання

1. Використовуючи карту, продовжте розповідь: «Західноукраїнські землі склалися з таких регіонів...».
2. Схарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Австрійської імперії, використовуючи терміни: «коронний край», «Королівство Галичини та Лодомерії», «Королівство Буковина».
3. Уявіть себе журналістом, якому треба написати статтю про політику австрійського уряду щодо українців. Зробіть це, використовуючи текст підручника та додаткову літературу.
4. Поясніть, чому західноукраїнські землі стали центром, з якого почалося українське національне відродження.
5. Порівняйте становище українців у Російській та Австрійській імперіях. Дайте узагальнюючу характеристику становища українського народу в першій третині XIX ст.

§5 Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин першої третини XIX ст.

1. Україна в Російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.
2. Російсько-французька війна 1812 р. і Україна. Україна в планах Наполеона.
3. Місце України в Російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. Азовське козацьке військо.

? Поясніть, що таке «українське питання». Який вплив воно мало на міжнародні відносини першої половини XIX ст.?

1. **Ще** за часів імператора Петра I, з початку XVIII ст., Росія намагалася закріпитися на Чорному та Азовському морях, забезпечити вихід до Середземного моря через контрольовані турками протоки Босфор та Дарданелли. Південноукраїнські землі, таким чином, набували для російського уряду особливого значення й опинялися в центрі складних міжнародних подій. Приводом до початку Російсько-турецької війни 1806–1812 рр. стала заміна Туреччиною молдовського та волозького господарів – прихильників Росії – на людей, вороже до неї налаштованих. Тим часом, згідно з попередніми домовленостями, господарі мали призначатися лише за згодою Росії. Союзником Туреччини виступала наполеонівська Франція. Туреччина бажала посилити вплив на Балканах, придушити національно-визвольний рух у своїх провінціях та Сербії. Росія підтримала

Михайло Кутузов

антиурецьке повстання. Українці взяли безпосередню участь у війні. До «народного ополчення» були мобілізовані мешканці Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній. Для потреб російської армії реквізовано лише на Лівобережжі близько 1 тис. коней, 7 тис. пар волів, 6 тис. возів. На боці росіян також виступали чорноморські козаки.

По інший бік фронту воювали козаки Задунайського Війська Запорізького. Силістрійський паша один відділок запорожців використав для протидії російській піхоті, а другий – для прикриття узбережжя Чорного моря.

40-тисячне російське військо в березні 1811 р. очолив М. Кутузов. Здобувши перемоги під Руцуком та Слободзею, росіяни завершили воєнну кампанію на свою користь.

За умовами Бухарестського мирного договору до Російської імперії було приєднано Бессарабію (північну та південну частини, заселені переважно українцями), а також фортеці Акерман, Бендери, Ізмаїл, Кілію, Хотин. Кордон з Туреччиною пролягав по р. Прут до місця її впадання в Дунай.

② Початок XIX ст. ознаменувався сплеском загарбницької політики європейських держав. Особливу активність у міжнародних справах вияв-

Німецька карикатура 1814 р. «Піднесення і падіння Наполеона»: дитинство на Корсиці, служба у війську, приїзд до Парижа, генеральське звання, проголошення імператором, поразка в Іспанії, втеча з Росії, вигнання, загибель

ляла Франція. Над Європою нависла знакова фігура Наполеона, який прагнув установити тут свою гегемонію. Оголосивши блокаду Великій Британії, французький імператор домагався приєднання до неї інших великих європейських країн. Відмова Росії підтримати дії Франції стала приводом до війни.

Наполеон виробив проект нового устрою Європи з автономними слов'янськими територіями. Україні відводилася роль буферної зони між Західною Європою і Росією.

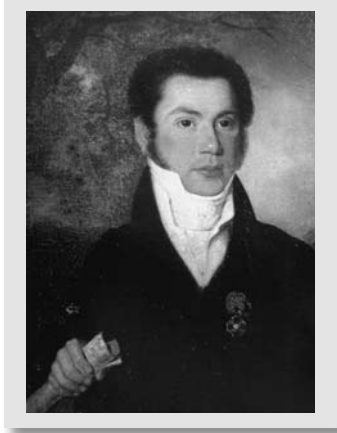
Французький імператор обіцяв територіальні придбання своїм союзникам: Австрії – Волинь, Туреччині – Крим та Північне Причорномор'я, відновленій Польщі – Правобережну Україну. На решті українських земель передбачалося сформувати три військово-адміністративні утворення з французькими маршалами на чолі.

Для війни з Росією Наполеон підготував 640-тисячну армію. На південному напрямку (Бессарабія, Україна) планувалося задіяти з'єднання загальною чисельністю 163 тис. чол. (25-тисячний французький та австрійський корпуси, польську дивізію, а також 100-тисячну турецьку армію). Одночасно планувалося висадити військово-морський десант в Одесі та Криму.

Вторгнення наполеонівської армії в Росію, що почалося в червні 1812 р., викликало неоднозначну реакцію української еліти. Верхівка суспільства розкололася на два табори: «автономістів» і «консерваторів». До першого табору належала радикально мисляча частина української громадськості – дворяни В. Лукашевич та Мочульський (Мочуговський) з Полтавщини, Чайковський на Волині, Марлецький з Поділля, поет В. Капніст. Вбачаючи в Наполеоні визволителя від російської тиранії, вони висловлювали неприховану радість і сподівання, що з приходом французької армії в Україні буде запроваджено «Кодекс Наполеона» і країна стане автономною, а за сприятливих умов – і незалежною державою. Не обмежуючись лише словами, радикальні кола вдалися до практичних справ. Так, волинський поміщик Чайковський організував козацьке «рушення» на допомогу Наполеону, а Марлецький створив у своєму маєтку «республіку» і проголосив права людини, взявши за взірць погляди Ж.-Ж. Руссо. Очевидно, що на погляди «автономістів» значний вплив справили ідеї французького Просвітництва, події Французької революції. Однак вони не зуміли розпізнати агресивну спрямованість політики нового завойовника, для якого найголовнішим були власна слава та інтереси Французької імперії.

Консервативно-патріотичний табір становила більшість українського дворянства, колишня козацька старшина – С. Кочубей, письменник І. Котляревський, поет І. Кованько. Вони вважали російського царя захисником громадського ладу та спокою. Налякані ідеями Французької революції, скасуванням Наполеоном кріпацтва у Польщі, вони взяли активну участь в організації опору завойовникам. В українських губерніях збиралися добровільні пожертви для російської армії, проводилася мобілізація новобранців.

Для спорядження козацького війська українське дворянство виділило 10 млн крб. й 13,5 пудів срібла. На Полтавщині й Чернігівщині було сформовано 15 кавалерійських козацьких полків. Один із них спорядив І. Котляревський. Патріотичне піднесення набуло такого розмаху, що в Україні до народного ополчення та козацьких полків добровільно вступило близько 70 тис. чол.

 Персоналії

**КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВАН
(1769–1838)**

Письменник, драматург, громадський діяч. Народився в Полтаві. У 1780–1789 рр. навчався в Полтавській духовній семінарії. Упродовж 1789–1796 рр. працював канцеляристом, домашнім учителем у поміщицьких родинах. 1796–1808 рр. перебував на військовій службі. Брав участь у Російсько-турецькій війні 1806–1812 рр., був учасником облоги Ізмаїла. 1808 р. вийшов у відставку. Від 1810 р. обіймав посаду наглядача «дому для виховання бідних дворян». Під час походу Наполеона на Росію (1812) сформував 5-й Український козацький полк, за що дістав чин майора. 1816 р. І. Котляревського призначено директором Полтавського театру, для якого він пише дві п'єси: «Наталка Полтавка»

і «Москаль-чарівник». Обидві вистави, вперше поставлені в Полтаві 1819 р., мали великий успіх. І. Котляревський належав до масонської ложі «Любов до істини», що діяла в Полтаві 1818–1819 рр. 1821 р. письменника обрано почесним членом «Вольного общества любителей российской словесности». Справою усього його творчого життя була поема «Енеїда», в якій автор відтворив різні сторони життя українського суспільства другої половини XVIII ст. Свого часу І. Франко, маючи на увазі стан української культури XVIII ст., з головним героєм поеми, Енеєм, порівняв самого Івана Котляревського, котрий «з великого пожару України найбільшу спас народу святість – слово».

Багато українців пов'язувало з перемогою над ворогом надії на послаблення соціально-економічного гніту, відновлення козацьких вольностей, скасування кріпосницької системи. Імператор Олександр I обіцяв генерал-губернатору Малоросії Я. Лобанову-Ростовському, що після успішного завершення війни буде залишено вояцький стан і постійне козацьке військо.

Київ був добре підготовлений до оборони – відновлені мури старої фортеці, побудовані нові навколо Києво-Печерської лаври; у Житомирі та Мозирі створені укріплені табори; значно укріплені Севастополь, Херсон, Одеса, Керч, Кінбурн, Тернопіль, Акерман, Хотин.

В Україні перебувало 200 тис. російських військ. Однак на її території активних бойових дій не велось, за винятком деяких повітів на Волині. Тут австрійські союзники Наполеона завдали поразки російській армії й завладіли Володимирським, Ковельським, Луцьким і частиною Дубненського повітів. Польське дворянство Правобережної України, на підтримку якого розраховували французи, виявило непохитність, залишаючись на боці Росії.

На Київському напрямку французька армія активних дій не вела, сподіваючись на турецьку армію та повстання польської шляхти. Проте Туреччина залишалася вірною Бухарестському договору й у війну не вступила, а підняти повстання польської шляхти французькі агенти не змогли. Розгромити III російську армію у червні 1812 р. французам не вдалося. Тоді Наполеон наказав австрійському та саксонському корпусам і польській дивізії наступати на Україну. Французькі війська окупували невелику

частину Волинської губернії, а наприкінці липня навіть вторглися на територію Київщини та Чернігівщини. Проте силами III та Дунайської армій ці території були звільнені.

У **Бородінській битві (серпень 1812 р.)** відзначилися Малоросійський, Полтавський, Харківський, Сумський, Ізюмський, Охтирський, Глухівський, Чугуївський, Катеринославський, Єлисаветградський, Новоросійський та Волинський піхотні й кінні полки, в яких служили переважно українці.

У жовтні 1812 р. Наполеон був змушений відійти з Москви, яку російські війська з тактичних міркувань залишили.

У бойових діях проти французів брали участь два бузьких, два полтавських, три київських козацьких полки. Загін херсонських козаків здійснив успішний партизанський рейд по Білорусі та Литві. Українське ополчення уславило себе в контрнаступі під Москвою та в боях на території Польщі (фортеця Замостя). Багато українців билося в партизанських загонах – відомі загоны Ф. Потапова (Самуся), Є. Четвертака. Вісім українських козацьких полків брали участь у «битві народів» під Лейпцигом у Німеччині восени 1813 р., шість українських полків увійшли до Парижа 1814 р.

Таким чином, українці безпосередньо долучилися до перемоги над чужоземними загарбниками і сподівалися на те, що царський уряд зробить кроки назустріч їхнім домаганням. Однак очікуваного надання Україні автономії, ліквідації кріпосного права не настало. Навпаки, царизм руками генерала Аракчеєва взяв курс на «загвинчування гайок», жорстоко придушуючи не лише прямиий непослух, відкриту непокору, але й будь-яке «вільнодумство» каральними експедиціями, ув'язненнями, засланнями і навіть смертною карою. Мрії про повернення козацьких вольностей так і залишилися мріями. Натомість козацькі полки з Правобережжя, що

П. Гес. Бородінська битва 26 серпня 1812 р. 1848 р.

вкрили себе славою на полях боїв Вітчизняної війни 1812 р., були переформовані на регулярне драгунське військо. При цьому після закінчення війни тим, хто вступив у козацьке військо на її початку, було заборонено залишати свої частини. Козаків з лівобережних полків було повернено до попереднього селянського стану. На протривагу новому генерал-губернатору Малоросії М. Репніну, який обстоював збереження козацького стану, міністр внутрішніх справ В. Кочубей скасував козацтво.

Кріпосне право збереглося. Більше того, наступ на особисту свободу простих людей посилювався. Особливо яскраво це виявилось під час створення військових поселень.

Підсумки війни оформив **Віденський конгрес 1814–1815 рр.** До Російської імперії відійшла територія Царства Польського, зокрема й заселені українцями регіони – Холмщина, Підляшшя, Надсяння. Царство Польське дістало широку автономію, право на власне військо. Діючим правом у ньому став «Кодекс Наполеона».

③ Російські царі здавна використовували українське козацтво у власних військово-політичних інтересах. Навіть після знищення Запорізької Січі козацькі загони й застави виконували функції прикордонної охорони, часто використовувалися під час воєнних дій. Однак самодержці боялися цієї самобутньої соціальної верстви, що являла собою озброєне військо, яке в будь-який момент могло висунути власні вимоги й відстоювати їх за допомогою зброї. Тому щоразу після закінчення чергової воєнної кампанії козацькі формування розпускали, а козаків розселяли подалі від центральних губерній Російської імперії.

Чорноморське козацьке військо було створене в середині 80-х років XVIII ст. в долині річки Дністер з переселених українських козаків на чолі з А. Головатим. Вони брали участь у Російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., а пізніше охороняли новоприєднані до Росії північнокавказькі землі.

1792 р. Чорноморське козацьке військо за дозволом царського уряду переселилося на землі Таманського півострова. Адміністративним центром козаків-чорноморців став Катеринодар (Краснодар). У 60-ті роки XIX ст. окреме Чорноморське козацтво об'єдналося з російськими козаками в Кубанське козацьке військо. Ця військово-адміністративна одиниця існувала в Росії до 1920 р.

З кількох тисяч задунайських козаків було утворено **Азовське козацьке військо (1832–1864)**. Задунайці проживали на турецькій землі від часів зруйнування за наказом Катерини II Січі, а потім знову опинилися на боці Російської імперії і під час Російсько-турецької війни 1828–1829 рр. перейшли на бік Росії. Першим наказним отаманом Азовського козацького війська став Й. Гладкий – ініціатор переходу козаків на бік Росії.

С. Васильківський. Задунайський козак

Козаків розселили на узбережжі Азовського моря між Бердянськом і Маріуполем з метою перешкодити турецькій контрабанді. Тут було утворено дві станиці – Микільську і Покровську. Козаки на баркасах патрулювали узбережжя Чорного моря від Керченської протоки до грузинського міста Поті. Упродовж 1862–1866 рр. більшість козацьких сімей переселилася на Кубань, а клейноди війська було передано Кубанському козацькому війську.

Запитання і завдання

1. Поясніть, чому південноукраїнські землі набули для російського уряду особливого значення в першій третині XIX ст. Використовуючи карту, розкажіть про участь українців у подіях Російсько-турецької війни 1806–1812 рр.
2. Чи погоджуєтесь ви з твердженням: «Наполеон виробив проект нового устрою Європи з автономними слов'янськими територіями»? Доберіть факти, що розкривають місце українських земель у планах Наполеона I.
3. Використовуючи карту, опишіть події російсько-французької війни на території України.
4. Поясніть, хто такі «автономісти» і «консерватори». Порівняйте їхні погляди на долю українського народу.
5. Створення Азовського козацького війська. Що вам відомо про цю історичну подію?
6. Назвіть події, пов'язані з іменами: Й. Гладкий, В. Кочубей, А. Головатий. Розташуйте їх у хронологічній послідовності.
7. «... Як не буде в українських полках потреби, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і утворити знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній готовності зброю, одяг і коней, утримуючи це все своїм коштом, але звільняючись від усяких інших повинностей держави». (Із розпорядження російського імператора Олександра I про утворення українського козацького війська). Прокоментуйте наведений фрагмент документа. Схарактеризуйте ставлення російського царизму до козацьких військових формувань у першій третині XIX ст.

§6 Початок національного відродження

1. Національна ідея в суспільно-політичному русі. Заходи українського дворянства щодо відновлення автономії України.
2. Новгород-сіверський гурток та історико-політична праця «Історія Русів».
3. Українське культурне відродження на Слобожанщині.

Використовуючи словник історичних термінів і понять, поясніть значення термінів «національна ідея», «національне відродження», «національна еліта».

- 1 Відмінна риса українського національного відродження кінця XVIII – початку XIX ст. – його органічний зв'язок з боротьбою проти аграрної політики російського самодержавства. Ця риса стала провідною ще тоді,

Козак-бандурист. Народна картина. Середина XIX ст.

коли українські селяни стихійно виступали проти покріпачення царизмом, і лишалася визначальною до початку XX ст.

Для розуміння витоків українського національного руху надзвичайно важливим є те, що російський царизм наприкінці XVIII ст. завдав удару одночасно і по правах українського дворянства, знищивши політичні свободи України, і по правах українських селян, у яких відібрали землю, а самих перетворили на кріпаків. Ця нова тактика самодержавства дуже відрізнялася від тактики російських самодержців початку XVIII ст. Тоді, заради знищення прагнень до самостійності й незалежності української верхівки, уряд Петра I нацьковував українських селян на українську еліту, підтримуючи їхні часто справедливі соціальні вимоги.

Вивчаючи тему 1, ви уже дізналися про три етапи українського національного відродження. **Перший – академічний – етап**, який відображає пробудження інтересу до народної творчості і включає збирання і публікацію народних пісень, казок, легенд, прислів'їв, вивчення народної мови (кінець XVIII – середина XIX ст.). **Другий – культурний – етап**: активне творення літературних творів рідною мовою (середина XIX ст.). **Третій – політичний – етап**: висування політичних вимог (друга половина XIX – початок XX ст.). Цей поділ досить умовний, оскільки всі складові елементи національного відродження взаємодіють, переплітаються і доповнюють один одного.

Одним з основних проявів національного відродження українців стало формування національної свідомості, яка проявлялася в осягненні своєї самодостатності, окремішності, героїчного минулого українського народу і прагненні визволення з-під гніту інших народів. Національна свідомість українців у тяжкі часи живилася думками, легендами, переказами, піснями. То була жива нитка, що пов'язувала українців XIX ст. з їхніми предками – козаками і селянами, надихала кращих синів і дочок народу на боротьбу за національне визволення.

Документи і матеріали

...Зближення моє з цією людиною (І.І. Срезневським) дуже сприяло моему прагненню до вивчення малоросійської народності. В цей час від народних малоросійських пісень я перейшов до читання малоросійських творів, яких, як відомо, було в той час дуже мало. До тих пір я не читав жодної малоросійської книги, крім «Енеїди» Котляревського... За короткий час я перечитав усе, що тільки було друкованого малоросійською. Але цього мені здавалося мало; я хотів познайомитися з самим народом не з книг, але з живої мови, живого спілкування з ним. З цією метою я став робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах... Про минулу історію Малоросії я мав відомості переважно за Бантишем-Каменським.

Любов до малоросійського слова все більше і більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і зверх того зазнає зовсім незаслушеної зневаги.

Костомаров Н.И. Автобиография. Исторические произведения. – К., 1989. – С. 447–448, 449.

Формуванню національної свідомості українців сприяли поява творів з вітчизняної історії, етнографії, географії, а також оформлення української мови як самобутньої і самодостатньої, а не діалекту російської, як це намагалися довести представники російської правлячої верхівки.

Ще 1777 р. **Г. Калиновський** видав у Петербурзі опис «**Весільних українських обрядів**», чим започаткував українську етнографію. 1793 р. **Я. Маркович** створив працю «**Записки о Малороссии**», що стала справжньою енциклопедією історії, мови, поезії, природи України.

Наприкінці XVIII ст. офіцер **А. Худорба** написав «**Історію України**». Вона не дійшла до нашого часу, але відомо, що мала антиросійське спрямування.

- ② **А**нтиукраїнська національна політика російського царизму привела до згуртування нащадків козацької старшини та патріотично свідомої частини українського дворянства, які плекали надію відновлення автономії України. Пошук шляхів майбутнього розвитку суспільства виявився в діяльності патріотичного **гуртка в Новгороді-Сіверському**. Члени гуртка вели просвітницьку роботу серед широких верств українського суспільства, пропагували ідею самостійності, поширювали свої твори, в яких роз'яснювали роль та діяльність поборників української автономії – **І. Мазепи, П. Полуботка**, боролися за утвердження політичних прав українського народу й, зокрема, козацтва.

Важливу роль у національному відродженні українців, формуванні їхньої історичної та національної самосвідомості відіграла історично-політична праця «**Історія Русів**» (автор невідомий), що таємно поширювалася в рукописах у середовищі українського дворянства. Праця містила виклад історії українського народу і державності від найдавніших часів до 1769 р., розповідь про боротьбу проти чужоземного поневолення. Чільне місце у творі посідає історія Київської держави та тяглість державницьких традицій за часів Козаччини, Хмельниччини, Гетьманщини.

Головна ідея – ствердження права народу на самостійний державний розвиток. Автор цього популярного твору доводив, що саме Україна є прямою наступницею Київської Русі, що український народ є відмінним від росіян народом з власною самобутньою культурою та звичаями, а тому має всі права на відновлення державності. На думку історика **О. Оглоблина**, «Історія Русів» була «декларацією прав української нації та вічною книгою України».

- ③ **П**оширенню знань про Україну сприяв перший масовий журнал «**Украинский вестник**», що видавався в 1816–1819 рр. **І. Срезневським** у Харкові. Загальновідомими стали «**Малоросійські оповідання**» **Г. Квітки-Основ'яненка** й переклади українською мовою творів європейських авторів, здійснені ректором Харківського університету **П. Гулаком-Артемовським**.

Великою подією став вихід чотиритомної «**Истории Малой России**» **Д. Бантиша-Каменського** й п'ятитомної «**Истории Малороссии**» **М. Маркевича**.

Персоналії

**БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ ДМИТРО
(1788–1850)**

Історик, археограф. Один із перших у Росії дослідників української історії. Народився в Москві в родині відомого українського і російського історика, археографа і бібліографа Миколи Бантиша-Каменського. Освіту здобув у Московському університеті. Перебував на державній службі. Упродовж 1816–1825 рр. працював завідувачем канцелярії київського військового губернатора, зібрав цінні матеріали, зокрема архівні, з історії України, на основі яких написав чотиритомну «Историю Малой России» (1822). В історіографічному і джерелознавчому сенсі праця вченого не втратила значення до сьогодні.

**МАРКЕВИЧ МИКОЛА
(1804–1860)**

Історик, етнограф, фольклорист, поет. Народився на Сумщині, у старовинній старшинській сім'ї. Життя присвятив вивченню історії України XVII–XVIII ст. Основна наукова праця – п'ятитомна «История Малороссии» (1842–1843), в якій викладається історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Він одним із перших в українській романтичній поезії витворив образ народного співця («Бандурист»), став першим, хто «пов'язав мотив героїзму козацтва з політичною сучасністю України та її національно-визвольними потребами і прагненнями. Автор кількох етнографічних праць, найвідоміша з яких – «Звичаї, повір'я, кухня та напої сучасних малоросіян» (1860).

1818 р. вийшли друком перша «Грамматика української мови» О. Павловського, а за рік – перша збірка українських історичних дум (видана в Петербурзі М. Церетелі). Самобутність української мови відстоювали І. Срезневський, М. Костомаров, М. Максимович.

Діяльність таємних гуртків, публікація праць з історії, народознавства, мовознавства, вихід літературних творів створювали підґрунтя для поширення волелюбних ідей, впливали на формування національної свідомості українців.

Запитання і завдання

1. Назвіть етапи національного відродження українського народу. Схарактеризуйте особливості першого етапу.
2. Як ви вважаєте, чому історик О. Оглоблин назвав «Історію Русів» «декларацією прав української нації... та вічною книгою України»?
3. Співвіднесіть імена історичних діячів з фактами з їхніх біографій.

Д. Бантиш-Каменський; а) ректор Харківського університету;
 М. Маркевич; б) автор «Истории Малой России»;
 П. Гулак-Артемівський. в) автор «Истории Малороссии».

Використовуючи текст підручника і додаткову літературу, підготуйте повідомлення про життя та діяльність одного з цих історичних діячів.

4. Поміркуйте, які події (процеси) вплинули на формування національної свідомості українців.
5. Г. Калиновський, І. Срезневський, Г. Квітка-Основ'яненко. З'ясуйте, що зближує цих історичних діячів, робить представниками однієї епохи.

§7 Національне відродження в західноукраїнських землях

1. Поширення ідей Просвітництва. Пробудження національного життя. Поширення національної ідеї в середовищі греко-католицьких священників.
2. Діяльність «Руської трійці». Альманах «Русалка Дністровая». Значення «Руської трійці» для розгортання національно-визвольного руху.

 Поясніть значення терміна «Просвітництво».

- ① Початок ХІХ ст. характеризується піднесенням національно-визвольного руху в Західній Україні. На перший план висувається питання про розвиток української мови, її захист, утвердження української національної свідомості. Русійною силою в цьому процесі стали священники Української греко-католицької церкви, які взялися до видання підручників українською мовою, наукових праць.

Документи і матеріали

Порівняння національних рухів так званих неісторичних народів Європи показує, що провідну роль на різних станах завжди відіграють ті класи, які, зберігши свою етнічну ідентичність, мали найвищий статус у соціальній ієрархії даної етнічної групи і найкращі можливості для впливу на найбільшу кількість місцевого населення даної етнічної групи. Греко-католицьке духовенство ідеально підходило до цих критеріїв. З одного боку, воно не засимілювалося і зберегло свою етнічну окремість, з другого – являло собою єдину еліту руського суспільства. Його патріотизм мав релігійний характер. Віросповідання слугувало надійним і простим способом самоідентичності руського населення, оскільки інші етнічні групи – поляки, мадяри, німці – належали переважно (у польському випадку виключно) до римо-католицької церкви... Приналежність до східного обряду успадковувалась – греко-католики не могли хрестити свою дитину у латинському обряді. Тому релігійна ідентичність зберігалася навіть при мовній і культурній асиміляції.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації. ХІХ – ХХ століття. – К., 1996. – С. 45.

Великих зусиль для піднесення національної свідомості доклали «будителі» на Закарпатті – І. Базилевич, О. Духнович (автор гімну Закарпаття «Я русин був, есьм і буду»), М. Лучкай, А. Добрянський. Вони поставили за мету впровадження української мови в освіту, пресу, літературу, виступали за широке дослідження і популяризацію місцевої історії як частини історії України.

Запровадження польської мови у школах викликало протести з боку української громадськості. Митрополит М. Левицький надіслав до уряду трактат, в якому обстоювалося право української мови на існування. Церковний діяч І. Могильницький спробував заснувати в Перемишлі освітнє товариство греко-католицьких священиків. Однак ця спроба виявилася невдалою через протидію польського духовенства. Проте заслугою Могильницького є, зокрема, те, що він домігся від австрійського уряду заснування в Східній Галичині початкових шкіл з українською мовою навчання.

Перше просвітницьке товариство – «Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письма, просвіти і культури серед вірних на основі християнської релігії» – було організоване 1816 р. митрополитом М. Левицьким. Священик із Закарпаття М. Лучкай надрукував першу в Австрії «Граматику слов'яно-руської мови» (1830), яка допомагала українцям у захисті від латинізації, мадяризації та покатоличення.

У 20–30-ті роки ХІХ ст. довкола єпископа І. Снігурського склався гурток письменників та вчених – Й. Левицький (філолог), Й. Лозинський (етнограф), А. Добрянський (історик), І. Лаврінський (філолог), – які заклали підвалини культурного відродження Західної України. Якщо М. Лучкай був прихильником книжної, церковної мови, а Й. Левицький відстоював наближення старої української книжної мови до російської, то Й. Лозинський виступив за привнесення в літературу живої народної мови. Ще більш послідовними в цьому питанні були члени гуртка молодих богословів, який діяв у 30-ті роки ХІХ ст. у Львівській греко-католицькій семінарії.

Поряд з культурно-освітніми заходами в Західній Україні розгортається революційний рух. Значна частина української молоді й уніатського духовенства прихильно ставилася до польського повстання 1830–1831 рр. Багато українців стали членами польських революційних об'єднань, де відстоювали інтереси українського населення краю.

Так, 12 українських семінаристів увійшли до таємного «Союзу друзів народу» (Львів), що входив до складу «Товариства польських карбонаріїв». Об'єднання виступало за скасування кріпосництва, повалення монархії, встановлення федеративної буржуазної республіки і демократичних свобод. Українські члени «Союзу» не погоджувалися зі своїми польськими товаришами, ніби населення Східної Галичини – це частина польської нації, і всіляко відстоювали національну окремішність і права українського народу.

У 1835 р. «Союз» влився до нової таємної організації – «Співдружність польського народу». Активними діячами нового об'єднання стали І. Кульчинський, К. Ценглевич, М. Попіль.

Антикріпосницьку діяльність розгорнули Ю. Горошкевич – автор популярних серед молоді «Листів приятелів миру» та І. Гудяк, котрий

переробив «Інструкцію для вчителів руського народу» на відозву до українських селян.

Коли керівники «Співдружності» відмовилися прийняти нову назву організації – «Співдружність польського й українського народу», українці утворили окреме товариство – «Руське коло».

1837 р. із «Співдружності» вийшла радикально налаштована група, що взяла собі назву «Запалена конференція польського народу». Її відгалуженням став «Союз вільних галичан» у Львові, який проводив агітацію в студентському середовищі. Українці брали діяльну участь і в роботі «Союзу синів вітчизни», члени якого сповідували гасла визвольної боротьби.

Наприкінці 30-х років XIX ст. члени галицького підпілля були вистежені й заарештовані. Найактивніші з них ув'язнені. Але зупинити поширення революційних ідей і розгортання національно-визвольних рухів уряд уже не міг.

На Буковині просвітницький рух пов'язаний з іменами народних поетів І. Югасевича, В. Довговича.

У 30–40-х роках XIX ст. на Закарпатті розпочали громадську й літературну діяльність письменники О. Духнович та О. Павлович, які відстоювали право українського народу на вільний розвиток. 1847 р. вийшов друком український буквар О. Духновича. Це стало знаменною подією в культурно-освітньому житті західноукраїнських земель.

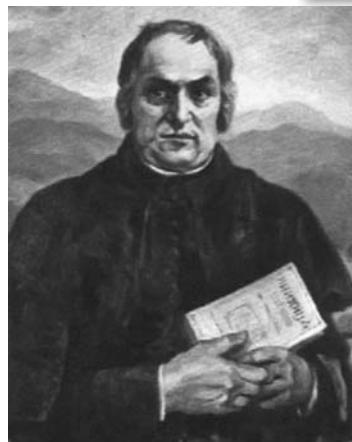
Багато зробив для піднесення національної свідомості буковинців І. Головацький, розповсюджуючи серед буковинської інтелігенції укладений ним літературно-фольклорний науковий альманах «Вінок русинам на обжинки» (1846–1847). Альманах було видано у Відні двома книжками. Прикметно, що кошти від реалізації першої книжки планувалося передати на допомогу селянам Галичини, які постраждали від повені. Видання містило народні казки, пісні, легенди, літературознавчі розвідки. Тут було вперше надруковано кілька поезій М. Шашкевича. Важливу роль у піднесенні свідомості буковинців мала й стаття Я. Головацького «Становище русинів у Галичині».

Діяльність західноукраїнської інтелігенції сприяла утвердженню серед українців почуття національної гідності, згуртувала їх для боротьби за свої політичні, соціальні й економічні права.

② У центрі західноукраїнського відродження першої половини XIX ст. стояла «Руська трійця» – демократично-просвітницький гурток, заснований випускниками Львівської греко-католицької семінарії М. Шашкевичем, Я. Головацьким, І. Вагилевичем (термін «русська» тоді означав «українська»).

Метою гуртка було висунуто піднесення національної свідомості в регіоні, перетворення народної мови на літературну. Це відкрило б селянству доступ до знань, сприяло б запровадженню української мови в громадське життя.

«Руська трійця» як напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання діяло у Львові в 1833–1837 рр. «Трійчани» «ходили в

Олексій Духнович

народ»: записували народні пісні й перекази, слова й вирази, вживані простими людьми; у церквах виголошували проповіді українською мовою. І. Вагилевич навіть агітував селян підніматися на боротьбу проти національного та соціального гноблення.

У 1834 р. члени гуртка підготували до друку історико-літературну збірку «Зоря», до якої увійшли біографія Б. Хмельницького, оповідання і народні пісні, присвячені Національно-визвольній війні українського народу 1648–1654 рр., вірш про С. Наливайка, оповідання про опришків. Волелюбне спрямування збірки визначило її долю: цензура заборонила друкувати матеріали.

Персоналії

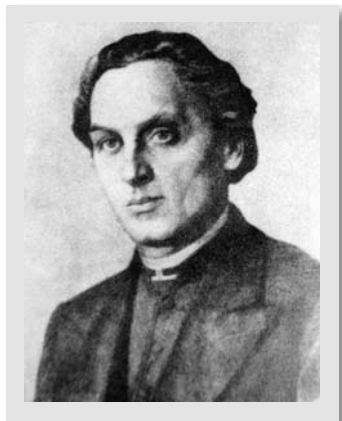

ГОЛОВАЦЬКИЙ ЯКІВ (1814–1888)

Поет, історик літератури, педагог. Народився на Львівщині в сім'ї священика. Закінчив Львівський університет (1841). Упродовж 1848–1867 рр. був першим професором української мови та літератури цього університету. 1864–1866 рр. – ректор Львівського університету.

Під впливом Миколи Погодіна перейшов на москвофільські позиції і 1867 р. переїхав до Російської імперії. Жив у Вільно (тепер – Вільнюс, Литва), де працював у археографічній комісії.

Я. Головацький – автор наукових праць з літератури, історії, етнографії. Найвідоміша праця – «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» у чотирьох книгах (1878).

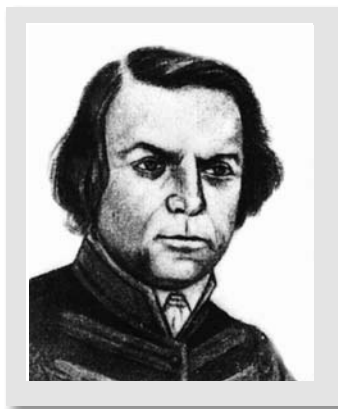

ШАШКЕВИЧ МАРКІЯН (1811–1843)

Письменник, етнограф, фольклорист, культурно-громадський діяч. Народився на Львівщині. Походив з родини греко-католицького священика. Навчався у Львові (університет, духовна семінарія). За українську діяльність переслідувався світськими та духовними властями. Від 1838 р. до кінця життя – священик у селах Львівщини.

У студентські роки М. Шашкевич був натхненником, організатором і лідером «Руської трійці», ініціатором її починань на засадах романтизму – збирання і популяризації фольклору, створення словника і граматики живої української мови, використання так званого гражданського шрифту замість кириличного, впровадження рідної мови в повсякденний вжиток інтелігенції та церковну проповідь; виступав проти спроб латинізації українського письменства. Був одним із перших перекладачів українською мовою «Слова о полку Ігоревім».

Ідеї та діяльність М. Шашкевича сприяли утвердженню національної свідомості багатьох поколінь української інтелігенції.

ВАГИЛЕВИЧ ІВАН (1811–1866)

Поет, філолог, фольклорист, громадський діяч. Народився на Станіславщині (тепер – Івано-Франківська обл.) у сім'ї священика. Від 1829 р. до кінця життя жив, навчався і працював у Львові: духовна семінарія, університет, бібліотека Оссолінських, міський архів. Займався історичними, етнографічними й археологічними дослідженнями. Писав польською, чеською та українською мовами. Переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім», додавши науковий коментар. З 1848 р. перейшов на полонофільські позиції, пропагував ідею польсько-українського союзу під зверхністю Польщі. Під час революції 1848–1849 рр. увійшов до складу Руського собору, редагував його друкований орган «Щоденник руський» (1848). Зазнав переслідувань і відійшов від громадсько-політичного життя. Похований у Львові.

Нову спробу донести до читача свої погляди і почуття члени «Руської трійці» здійснили 1836 р., видавши в Будапешті літературно-науковий альманах «Русалка Дністровая». До матеріалів, узятих із «Зорі», додалися художньо-публіцистичні й наукові твори. У передмові М. Пашкевич писав, що розглядає діяльність гуртка як складову частину громадських, культурно-освітніх, наукових сил Наддніпрянщини. Цим самим висловлювався протест проти асиміляторської політики правлячих кіл у Східній Галичині і прагнення до єдності західноукраїнських земель з усією Україною. Публікація творів інших слов'янських авторів, перекладів сербських народних пісень засвідчувала також прихильність «Руської трійці» до ідеї всеслов'янського єднання.

Громадськість схвально сприйняла появу «Русалки Дністрової». З альманахом ознайомився Т. Шевченко, високу оцінку йому дав І. Франко.

Документи і матеріали

«Русалка Дністровая», хоч і який незначний її зміст, які неясні думки в ній висказані, – була свого часу явищем наскрізь революційним... «Русалка Дністровая»... поставила і обговорювала предмети зовсім світські, зовсім не обняті тісним церковним світоглядом, обговорювала їх зовсім не так, як би сього жадали церковники, ба навіть у письмі і правопису відбігла від старої традиції, значить рішучо встала проти літературно-церковного авторитету. Се вже було діло сміле та ж неабияк сміле на свій час. Але «Русалка Дністровая» не стала на тім. Авторитет літературний тих часів не був єдиним авторитетом; побіч нього і понад ним стояв другий, далеко більший і тяжчий – авторитет політичний і соціальний, під котрим стогнав мучився народ. І проти тої страшної сили проважилася виступити «Русалка».

І.Я. Франко про визначну історичну роль, яку відіграв альманах «Русалка Дністровая» у суспільно-політичному і культурному житті українського суспільства Східної Галичини // Хрестоматія з історії України. XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 24–25.

Тим часом влада, схаменувшись, заарештувала весь тираж збірки, що залишився, а видавців було притягнуто до відповідальності.

Проте члени «Руської трійці» не припинили діяльність. У 1846 р. Яків Головацький опублікував статтю «Становище русинів у Галичині», в якій викривав антиукраїнську політику Габсбургів: «Русини під ласкавим пануванням Австрії живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл... інтелігенції ж бракує необхідної моральної сили, знання справи, любові до Батьківщини і самопожертвування».

Незважаючи на те, що «Руська трійця» не проголошувала революційних гасел, її діяльність у кращих європейських традиціях Просвітництва пробуджувала національну свідомість українства, прагнення боротьби за свої національні й соціальні права.

Запитання і завдання

1. Дайте визначення поняття *Просвітництво*.
2. «Русійною силою національно-визвольного руху в Західній Україні стали священики греко-католицької церкви». Використовуючи текст документа (с. 39), доберіть факти на підтвердження цієї тези.
3. Я. Головацький, М. Пашкевич, І. Вагилевич. Хто ці історичні особи? У чому полягає значення їхньої діяльності?
4. Назвіть дату заснування «Руської трійці». Вкажіть мету гуртка «Руська трійця». «Трійчани» «ходили в народ». Що вам відомо про цей історичний факт?
5. Проаналізуйте діяльність «Руської трійці», використавши текст документа на с. 43. У чому, на думку І. Франка, історичне значення «Русалки Дністрової»?
6. «Незважаючи на те, що «Руська трійця» не проголошувала революційних гасел, її діяльність у кращих європейських традиціях Просвітництва пробуджувала національну свідомість українства, прагнення до боротьби за свої національні й соціальні права». Чи поділяєте ви це твердження? Дайте власну оцінку діяльності «Руської трійці».
7. Я. Головацький писав у статті «Становище русинів у Галичині»: «Русини під ласкавим пануванням Австрії живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл...». Прокоментуйте цей вислів. Чи поділяєте ви погляди Я. Головацького? Відповідь обґрунтуйте.

§ 8 Російський визвольний та польський національно-визвольний рухи в українських землях у 20–30-х роках XIX ст.

1. Масонство в Україні.
2. Україна в програмних документах декабристів. Повстання Чернігівського полку.
3. Пропаганда волелюбних ідей у навчальних закладах.
4. Польське повстання 1830–1831 рр.

Пригадайте з курсу *всесвітньої історії*, які суспільні рухи розвивалися в Російській імперії в 20–30-х роках XIX ст.

1. З кінця XVIII ст., особливо після наполеонівських воєн та походів російської армії в Європу в 1813–1814 рр., в Україні поширюються ідеї Фран-

цузької революції. З'являються перші опозиційні царизму таємні організації, члени яких сповідують ідеї удосконалення суспільства («розумного суспільства») через удосконалення людини – **масонські ложі**.

Запозичені із Заходу, ці таємні товариства заповнили суспільну нішу, яку мали займати громадські, релігійні, політичні об'єднання. Однак про політичні організації в самодержавній Росії годі й було мріяти, а православна церква, включена до бюрократичної системи царату, втрачала авторитет духовного провідника народу. Масонські ложі стали своєрідною відповіддю української еліти на виклик часу: в них об'єднувалися ті, хто жадав вирватися із задухи жандармсько-бюрократичного режиму, змінити звичний стан речей. Варто взяти до уваги, що масонські ідеї приходили на Лівобережжя не лише із Заходу, а й з Росії, де на цивільній та військовій службі перебувало багато українських дворян.

Спілкування з європейцями сприяло поширенню ідей волелюбності й буржуазної демократії. Тому масонський рух в Україні мав здебільшого політичний характер.

Документи і матеріали

Дух незадоволення всіх класів українського суспільства, свідомого дворянства (офіцерів), неможливість вільно викладати свої думки, плани і проекти необхідних змін державного і соціального ладу призвели до організації таємних товариств... На першому місці треба поставити масонські ложі, що до них входило дворянство, іноді дуже вельможне і багате, офіцерство. Масонство з його штучною організацією, містикою і символікою, політичною і соціальною уміркованістю... що були реакцією проти Французької революції, коріння свої на Україні мало в російському і польському масонстві. Головною його метою було духовне відродження окремої людини і філантропія...

Академік ВУАН Д.І. Багалій про масонство в Україні як форму дворянської революційності // Хрестоматія з історії України. XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 36–37.

Першу масонську ложу в Україні утворили польські шляхтичі у Вишневці на Волині 1742 р. 1784 р. виникла масонська ложа «Безсмертя» у Києві. Протягом 1817–1819 рр. з'являються дві масонські ложі в Одесі – «Понт Евксинський» і «Три царства», у Полтаві – «Любов до істини» (її членами були І. Котляревський, С. Кочубей, Г. Тарновський), у Житомирі, Кам'янці-Подільському. З 1818 до 1822 р. в Києві діяла масонська ложа «З'єднаних слов'ян», на гербі якої був зображений хрест із написом «Сдність слов'янська». Членами ложі були представники різних національностей, люди «вільних» професій, урядовці. Якщо на Лівобережжі домінували ідеї панславізму (об'єднання всіх слов'янських народів у складі Росії), то на Правобережжі головною метою масонських лож, до яких входили переважно поляки, була боротьба за відродження могутньої Речі Посполитої з правобережними українськими землями включно.

Масонські ложі підготували підґрунтя для виникнення суто політичних організацій. У масонських ложах пройшли школу майбутньої політичної боротьби В. Капніст, В. Лукашевич, П. Пестель, М. Орлов, М. Бестужев-Рюмін та інші.

1821 р. В. Лукашевич створив першу політичну організацію – таємне **Малоросійське товариство**, до якого входив генерал-губернатор Малоросії

князь М. Репнін. «Катехізіс автономіста» – програмний документ об'єднання – ставив за мету відродити Гетьманщину на автономних засадах. Погляди членів товариств на майбутнє Російської імперії виклав у проекті «Конституції» М. Новиков. Росія мала стати республікою з восьми царств. Українські землі повинні були ввійти до її складу Київським і Херсонським царствами, а також вільними містами Києвом і Одесою.

Самодержавство з острахом сприймало діяльність будь-яких громадських об'єднань. Тому 1822 р. царським указом було заборонено всі масонські ложі та інші таємні організації.

Таємна діяльність, обмежене коло членів масонських лож не дозволили поширити їхній вплив на широкі верстви населення. Однак їхня поява засвідчила опозиційність частини української інтелігенції правлячому режиму.

② **Н**аростання невдоволення самодержавною, військово-бюрократичною системою поширювалось в усіх прошарках суспільства. «Діти 1812 року», як називали себе всі, хто після перемоги над наполеонівською армією прагнув змін на батьківщині, вдалися до практичних заходів. У 1816 р. в Петербурзі виник «Союз порятунку» – гурток офіцерів – вихідців з давніх дворянських родів. Двома роками пізніше його було реорганізовано у «Союз благоденства». Одну з його ланок – Тульчинську управу – очолив полковник П. Пестель.

1821 р. унаслідок розколу «Союзу» виникли дві організації – **Південне товариство** на чолі з П. Пестелем, а пізніше й **Північне товариство**, очолюване М. Муравйовим (Петербург). До Південного товариства із центром у м. Тульчині ввійшли, крім П. Пестеля, О. Барятинський, С. Волконський, брати Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін, О. Юшневський.

Ідеологію «З'єднаних слов'ян» викладено в статуті товариства, розробленому П. Борисовим і оприлюдненому на з'їзді в Млинищах на початку вересня 1825 р.

Документи і матеріали

«Общество имело главной целью освобождение всех славянских племен от самовластия; уничтожение существующей между некоторыми из них национальной ненависти и соединение всех обитаемых ими земель федеративным союзом. Предполагалось с точностью определить границы каждого государства, ввести у всех народов форму демократического представительного правления, составить конгресс для управления делами Союза и для изменения, в случае надобности, общих коренных законов, представляя каждому государству заняться внутренним устройством и быть независимым в составлении частных своих узаконений».

Спинились далі на обов'язках кожного члена товариства сприяти промисловості, моральності й освіті в державі, а також і на особистих повинностях членів...

Відповідно до цього кожному членові ставиться у повинність дбати про викуп кріпаків, про народну освіту, а також проводити серед народу та солдат пропаганду в дусі переказаних тут правил.

Академік ВУАН С. Єфремов про федералістські ідеї учасників Товариства об'єднаних слов'ян // Хрестоматія з історії України. XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 39–40.

1825 р. до складу Південного товариства ввійшли члени **Товариства об'єднаних слов'ян**, створеного молодшими офіцерами у Новограді-Волинському. Південне товариство об'єднувало управи в Тульчині, Кам'янці, Василькові, а також Кишинівську управу на чолі з М. Орловим і В. Раєвським.

Керівники Північного й Південного товариств виробили програмні документи. У **«Конституції»** М. Муравйова передбачалося перетворення Росії на конституційну монархію на засадах федерації. Два з тринадцяти штатів – суб'єктів федерації – мали бути утворені на українських землях (Український з центром у Харкові й Чорноморський з центром у Києві).

«Руська правда» П. Пестеля містила більш радикальні положення. Автор уявляв майбутню Росію єдиною централізованою унітарною державою з республіканською формою правління. Він виступав за скасування кріпосного права, військових поселень, ліквідацію середньовічних гільдій, цехів, гербів, привілеїв, проголошення рівності громадян Росії перед законом, свободи слова, друку, зборів, віросповідання, рівноправності в судових справах, скорочення терміну військової служби з 25 до 15 років. Передбачалося надати всім громадянам від 20 років рівні й не обмежені майновим цензом права.

Ліквідацію самодержавства передбачалося здійснити шляхом змови. Центром повстання мала стати Україна, оскільки навесні чи влітку 1826 р. імператор збирався прибути на огляд військ до Білої Церкви. Після вбивства царя планувалося виступити з відданими полками на Київ, а потім – на Москву. Північне товариство в той самий час мало організувати виступ у столиці – Петербурзі.

Смерть Олександра I була використана заколотниками для виступу. **14 грудня 1825 р.** в Петербурзі мало відбутися складання присяги новому імператору – Миколі I. У цей час на Сенатську площу вийшли повсталі полки. Однак вони були розстріляні вірними цареві військами. **29 грудня 1825 р.** почалося очолене **С. Муравйовим-Апостолом** та **М. Бестужевим-Рюміним** повстання розквартированого під Васильковом Чернігівського полку. Захопивши штаб полку, повстанці вирішили йти в напрямку Житомира на з'єднання з іншими військами. Та біля сіл Устинівка й Ковалівка їх зустріли гарматним вогнем каральні частини. Розсіяні й деморалізовані учасники виступу здалися. Уряд жорстоко покарав декабристів. П'ятьох із них (К. Рилєєва, П. Каховського, С. Муравйова-Апостола, П. Пестеля, М. Бестужева-Рюміна) за вироком суду було страчено в Петербурзі, солдатів – покарано шпідрутенами. Понад 800 учасників повстання заслано до Сибіру, а також у діючу армію на Кавказ.

Перша спроба повалення самодержавства виявилася невдалою. Однак ідеї Товариства об'єднаних слов'ян та Південного товариства були підхоплені наступними поколіннями борців за волю народу.

Фрагменти *«Конституції»* М. Муравйова та *«Руської правди»* П. Пестеля

*Князь Олександр Безбородько,
засновник Ніжинської гімназії
вищих наук*

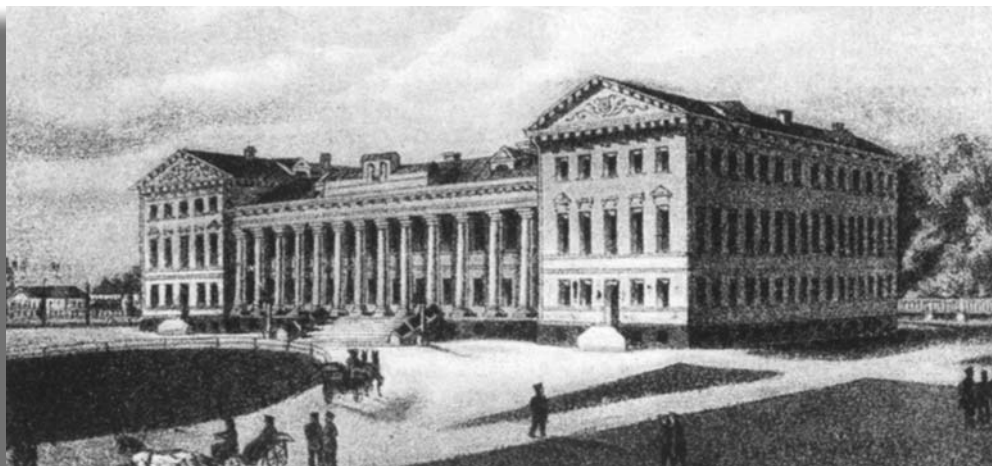
③ Після поразки повстання декабристів осередками громадських рухів в Україні стали навчальні заклади – Харківський університет (відкритий 1805 р.), гімназія вищих наук у Ніжині (заснована 1820 р.), польський ліцей у Кам'янці (1831), Київський університет (1834), хоча останній було відкрито, за словами міністра освіти С. Уварова, з метою «поширювати російську освіту й російську національність на спольщених землях Західної Росії». Виникли таємні студентські гуртки, де читалися заборонені царизмом твори, поширювалися ідеї декабристів.

1826 р. у Харківському університеті виник таємний літературний гурток, члени якого сповідували ідеї слов'янської єдності та свободи. Зусиллями одного з активних учасників гуртка І. Срезневського видавався «Український альманах», в якому публікувалися поетичні твори, народні пісні, а потім – «Запорізька старовина», де вміщувалися твори про історичне минуле слов'янських народів.

1827 р. царська «охранка» викрила гурток, і одного з його керівників – В. Розаліона-Сошальського – було відправлено у військо до Фінляндії.

Ніжинська гімназія вищих наук стала осередком вільнодумства вже з початку свого існування.

До 1826 р. її очолював І. Орлай – просвітитель, масон, прогресивно мисляча людина. Під впливом ідей декабристів гімназисти видавали рукописні журнали, поширювали твори найвидатніших зарубіжних і вітчизняних письменників та філософів – Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Вольтера, О. Грибоедова, О. Пушкіна, К. Рилєєва. Серед тих, кого захоплювали вільнолюбні ідеї, були й гімназисти М. Гоголь та Є. Гребінка.

Ніжинська гімназія вищих наук (пізніше – ліцей)

 Персоналії

**ОРЛАЙ ІВАН
(1770–1829)**

Учений-медик, педагог, освітній діяч. Вищу освіту здобував у Львівському, Пештському та Віденському університетах. Не знайшовши постійної роботи в Угорщині та на Закарпатті, 1791 р. переїхав до Росії. 1793 р. закінчив Петербурзьке медико-хірургічне училище, у Дерптському університеті захистив дисертацію на звання доктора медицини хірургії. Працював медиком при імператорському дворі, ученим секретарем, згодом – помічником президента Медичної академії. Вів наукові пошуки – займався питаннями історії медицини, удосконаленням медичної термінології. Член багатьох вітчизняних та зарубіжних наукових товариств.

Упродовж 1821–1826 рр. очолював гімназію вищих наук у Ніжині, в якій навчалися М. Гоголь, Є. Гребінка. 1826–1829 рр. керував роботою Рішельєвського ліцею в Одесі. Педагогічною діяльністю І. Орлай здобув великий авторитет і визнання європейської громадськості. Його високо цінував Й.-В. Гете, з яким Орлай був добре знайомий.

Подібні настрої панували й серед інших професорів та викладачів Ніжинської гімназії. М. Білоусов, К. Шапалинський, І. Ландражин, С. Андрущенко, Ф. Зінгер виступали проти кріпосницької системи, виявляли співчуття декабристському рухові. Дізнавшись про погляди професорів-вільнодумців, цар Микола I наказав відправити їх на заслання.

Діяльність таємних гуртків у навчальних закладах України сприяла поширенню антикріпосницьких, волелюбних ідей. Після закінчення навчання молоді освічені люди несли їх у нове оточення, що формувало опозиційні самодержавству сили.

④ Царство Польське вважалося володінням Романових і входило до складу Російської імперії. Російський уряд грубо порушував конституцію, обмежував діяльність польського сейму, пригнічував будь-які вияви національного життя. У польських колах визрівало прагнення вийти зі складу імперії та утворити незалежну Польську державу. **17 листопада 1830 р.** спалахнуло повстання у Варшаві. Царський намісник великий князь Костянтин та урядові війська змушені були залишити Польщу. Революційна частина поляків, об'єднаних навколо «Патріотичного товариства», обстоювала продовження боротьби до здобуття повної незалежності, консервативна – схилилася до угоди з царем за умови дотримання ним положень Конституції 1815 р.

На початку 1831 р. повсталі висунули гасло «За нашу і вашу свободу!», закликаючи поневолені народи імперії до спільної боротьби. Польський сейм утворив Національний уряд, який вбачав своє завдання у відродженні Польської держави в кордонах 1772 р. (з українськими землями включно).

На Правобережній Україні повстанням керував Союз вільних синів Поділля (Кам'янець-Подільський). У лютому 1831 р. у м. Барі відбувся з'їзд організацій, які створили повстанський центр. Керівниками повстання на Київщині було призначено В. Тишкевича, на Волині – Я. Малиновського,

на Поділлі – Я. Сулятицького. Однак сподівання на підтримку з боку місцевого населення не справдилися. Українські селяни повірили не польській шляхті, а російському фельдмаршалу Остен-Сакену, який обіцяв звільнити їх з кріпацтва за підтримку урядових військ. Утім після придушення виступу нічого не змінилося, більше того, шляхта помстилася селянам, збільшивши визиск.

1831 р. у збройних сутичках царське військо завдало поразки польським загонам. Керівників та учасників антиурядового виступу за вироком суду в Києві було заслано до Сибіру, віддано в солдати, позбавлено дворянських прав і маєтків.

Та на цьому царизм не зупинився. Було заборонено діяльність польських шкіл та ліцеїв, греко-католицької церкви (1838), ліквідовано магдебурзьке право в містах та чинність Литовських статутів.

Польське повстання засвідчило зростання рівня національної самосвідомості і невдоволення національною політикою самодержавства.

Запитання і завдання

1. Коли і чому в українських землях виникає масонство? Схарактеризуйте діяльність масонських лож в Україні.
2. В Україні, розділеній між Австрійською і Російською імперіями, частина масонів підтримувала ідею національно-визвольних змагань слов'янських народів. Доберіть факти, що підтверджують або спростовують це положення. Розкрийте своє бачення масонства в Україні.
3. Академік Д. Багалій називає масонство формою дворянської революційності. Чи поділяєте ви це твердження?
4. Установіть, про яку подію йдеться.
1821 р., В. Лукашевич, «Катехізис автономіста».
5. «Народ не інакше може стати вільним, як зробившись моральним, освіченим і промисловим. Хоч військові революції швидше досягають мети, але наслідки їх небезпечні: вони бувають не коліскою, а труною вільності, в ім'я якої вони здійснюються» (з «Правил» Товариства об'єднаних слов'ян). Спираючись на набуті знання з всесвітньої історії, висловіть своє ставлення до наведеного положення. Чи поділяєте ви історичні погляди представників Товариства об'єднаних слов'ян?
6. Яка подія відбулася 29 грудня 1825 р.? Розкажіть про неї.
7. Порівняйте програмні документи Північного і Південного товариств щодо українських земель.
8. Опишіть події польського повстання, скориставшись планом відповіді.
А. Коли відбулася ця подія?
Б. Хто брав участь?
В. Які причини обумовили цю подію?
Г. Чого прагнули учасники повстання?
Д. Які наслідки мала ця історична подія?

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

- ▶ **1. Дайте відповідь.** Які українські землі стали ареною бойових дій під час походу французької армії під проводом Наполеона I на Москву?
Київщина;
Східна Галичина;
Волинь;
Поділля.
- ▶ **2. Вкажіть місто,** яке вважають першою столицею національного відродження Наддніпрянської України.
Одеса;
Київ;
Полтава;
Харків.
- ▶ **3. Назвіть документ,** у якому декабристи передбачали надання автономних прав українським землям.
- ▶ **4. Скориставшись картою, вкажіть,** які російські губернії на українських землях безпосередньо межували із західноукраїнськими землями.
Харківська губернія;
Катеринославська губернія;
Київська губернія;
Подільська губернія;
Волинська губернія.
- ▶ **5. Встановіть послідовність подій.**
– Третій поділ Польщі.
– Російсько-французька війна.
– Таємна місія В. Капніста до пруського короля.
– Видання альманаху «Русалка Дністровая».
– Утворення Азовського козацького війська.
– Діяльність полтавської масонської ложі «Любов до істини».
- ▶ **6. І. Котляревський, Я. Головацький, В. Лукашевич.** Хто ці історичні особи? Які події в історії України пов'язані з їхньою діяльністю?
- ▶ **7. Зробіть висновок.** Про що свідчать такі факти:
1764 – ліквідація Гетьманщини;
1775 – ліквідація Запорізької Січі;
1781 – ліквідація полково-сотенного устрою;
1783 – запровадження кріпосництва в Східній Україні?
Дайте історичний коментар цим подіям.
- ▶ **8. Назвіть найбільш доленосні,** на ваш розсуд, події, що сталися в українських землях у першій третині XIX ст. **Розташуйте** їх у порядку спадання значущості. Відповідь обґрунтуйте.
- ▶ **9. Поясніть процеси,** що мали місце в українських землях у першій третині XIX ст., відображені в термінах: генерал-губернаторства, повіти, стани, посесор, мандатор.

- 10. «Декабристи уявляються в масовій свідомості або корисними узурпаторами, або великодушними мрійниками, які вирішили привести себе в жертву. А вони були – насамперед! – політиками. Політиками некорисливими в більшості своїй і, головне, тверезомислячими», – писав Я. Гордін у книзі «Заколот реформаторів». Чому в Російській імперії зароджується рух декабристів? Який він мав вплив на розвиток суспільно-політичних рухів в українських землях? Які ідеї просвітників було втілено в програмних документах декабристів?
- 11. Зі статті Я. Головацького «Становище русинів у Галичині». «Передусім бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру й органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам – необхідної моральної сили, знання справи, любові до батьківщини і самопожертвування. Народ розчленований, пригноблений і ледве животіє без самосвідомості, а його вожді, денаціоналізовані й чужі йому, спокійно присипляють його даліше в цьому сні. А зверху, нарешті, дивляться на цей гнилий застій цілком спокійно і відхиляють посередньо і, можливо, несвідомо кожний рух, який міг би розбудити сплячих». Чи поділяєте ви це твердження? Наскільки пророчими були висновки Я. Головацького?
- 12. Про кого з українських діячів першої третини XIX ст. вам би хотілося розповісти? Поясніть чому. Що вам відомо про життя і діяльність цієї особи з інших джерел, творів літератури і мистецтва?

Тема 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ НАРОДУ ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Перша половина ХІХ ст. – це період визрівання глибокої суспільно-політичної кризи в Російській імперії, складовою якої були українські землі. Ця криза зумовила виникнення суспільних рухів, метою яких було знайти вихід із скрутного становища.

Бойко О.Д. Історія України. – К., 2008. – С. 214

§9 Сільське господарство в українських землях

1. Стан сільського господарства й розвиток аграрних відносин у першій половині XIX ст.
2. Аграрна реформа 1848 р.

? Пригадайте ознаки поміщицького господарства.

① Сутність феодально-кріпосницької системи відображають дві основні ознаки: в) власність поміщика на землю і особиста залежність селянина від поміщика; б) організація землекористування, за якої селянин виконує певні повинності за виділену поміщиком ділянку орної землі. В Росії до середини XIX ст. зберігалось натуральне господарство, яке в Європі почало руйнуватися ще у XVI–XVIII ст.

В українських губерніях земля належала родовим дворянам і козацькій старшині. Землі в Україні належали українським, польським та російським дворянам. Отримуючи угіддя за цивільну та військову службу «цареві-батюшці», вони ставали довічними власниками і землі, і селян, які на ній мешкали. Особиста залежність селян, юридично оформлена самодержавством, спричинила появу цілого стану – кріпаків. Прикріплені до землі, а значить, і до її господаря, селяни могли отримати свободу лише за умови сплати великого викупу. Повна особиста безправність посилювалася соціально-економічною залежністю. Поміщик надавав селянам

І. Їжакевич. Кріпаків міняють на собак

ділянки землі, за що ті виконували грошові (оброк) або натуральні (панщина) повинності. Праця на поміщицьких угіддях – панщина – сягала на Лівобережній Україні 4, а на Правобережній – 6 днів на тиждень (хоча існувала урядова рекомендація дотримуватися 3-денної панщини). У Південній Україні, де панщина була запроваджена лише з 1796 р., селяни виходили на панські лани двічі на тиждень.

Поміщики вважали кріпаків живим реманентом і могли зробити з ними все, що заманеться: продати чи подарувати іншим землевласникам, обміняти на щось, покарати, перевести з землі до маєтку. В останньому випадку селяни, виконуючи обов'язки слугників, покоївок, стайничих, їздових, артистів, втрачали господарство. Частину селян поміщики позбавляли землі і використовували їхню дешеву працю на власних мануфактурах. Інколи таких селян залучали до сезонних сільськогосподарських робіт (сівба, збирання врожаю, заготівля сіна тощо).

Крім грошового і натурального оброку та панщини, кріпаки мусили виконувати й інші повинності: ремонтувати шляхи, мости, брати участь у будівельних роботах.

У відносно кращому становищі перебували «оброчні» селяни. Зобов'язуючись регулярно сплачувати поміщику визначену суму грошей або кількість продуктів (грошовий або натуральний оброк), вони діставали право поселитися в обраному місці і часто переходили в міста, де працювали ремісниками, візниками, обслугою.

У 30-х роках XIX ст. зростає кількість селян, які не мали наділів і перебували на утриманні свого поміщика. У 40-х роках XIX ст. на Лівобережжі така категорія селян (їх називали «місячниками») становила 25 % від загальної кількості кріпаків.

Кріпаки рекрутувалися до армії за розкладкою на кожне село. Проте поміщик міг віддати будь-якого селянина в солдати за найменшу провину. 25-річний термін служби був справді жорстоким покаранням.

Окрім поміщицьких, у Російській імперії існували й інші категорії селян – *монастирські* й *державні*. Монастирські селяни були прикріплені до угідь, що належали церкві й монастирям, а державні селяни здебільшого використовувалися на мануфактурах. Насаджуючи кріпацтво на всіх приєднаних землях, уряд підривав можливості для нових продуктивних форм господарювання, закріплював віджилі, малоприбуткові виробничі відносини на селі. Внаслідок цього поміщицьке господарство на початку XIX ст. мало здебільшого натуральний характер, орієнтуючись на власні, внутрішні потреби. Не існувало стимулу для обміну продукцією, оскільки практично в усіх маєтках виготовляли те саме. Внутрішній ринок був малорозвинутий і не стимулював виробництво товарів на продаж.

Ручна праця на поміщицьких мануфактурах була малопродуктивною, а виробли призначалися для внутрішнього використання. На продаж ішли тільки надлишки виробленої продукції.

І. Деревус. «На панщину». Ілюстрація до оповідання «Горпина»

В. Касіян. Рекрут після 25 років

Задоволенню зростаючих потреб держави у сільськогосподарських і промислових товарах, прагненню уряду до конкурентоспроможності на європейському і світовому ринках, а також до нарощування військової могутності стала на заваді низька спроможність пристосування поміщицького господарства до нових потреб. Засновані на примусі, відсутності реальних важелів заохочення до праці, вони консервували відсталі засоби й форми господарювання. Криза в аграрному секторі викликала ланцюгову реакцію в промислових галузях, безпосередньо пов'язаних з використанням сільськогосподарської сировини.

Замість пошуку ефективних шляхів розвитку економіки російський уряд вдавався до заходів, які ще більше гальмували її розвиток. Саме до таких кроків можна віднести й організацію військових поселень. На військових поселенців перетворювали заможних селян та козаків. Звільнені від державних та земських податків, вони повинні були утримувати власним коштом 1–2 солдатів регулярної армії, що перебували в них на постой. Військові поселенці залучалися до примусових громадських робіт. Незаможні селяни виводилися за межі військових поселень і включалися до тимчасових робочих команд.

У середині XIX ст. в Україні існувало 25 військових поселень з площею 2,4 млн десятин землі та 554-тисячним населенням. Часті повстання військових поселенців і очевидність невдалої ідеї перекласти утримання армії на селян прискорили ліквідацію цих утворень у 1857 р.

Незважаючи на загальну відсталість Росії від передових європейських країн, тут усе ж поступово з'являлися паростки нового. Перевага господарювання, орієнтованого на збут власної продукції, підштовхувала багатьох поміщиків до нововведень. Наприклад, В. Каразін (засновник Харківського університету) у своєму маєтку запровадив самоврядування селян, звільнених із кріпацтва і наділених землею. Однак уряд неприхильно ставився до таких «революційних» заходів. Тому більшість поміщиків, які прагнули збільшити прибутки за рахунок торгівлі, стали

Військове поселення. Малюнок XIX ст.

купувати сільськогосподарську техніку, запроваджувати новітні агрономічні досягнення. На селі частіше здача землі в оренду за гроші чи натуральну продукцію. Все це сприяло зростанню товарності сільського господарства і прискорювало розвиток ринкових відносин.

На початку XIX ст. царський уряд дозволив купувати землю не тільки дворянам, а й купцям, міщанам, державним селянам. Це збільшувало кількість вільних землевласників, не обтяжених феодальними традиціями, які швидко втягувалися у товарно-грошові відносини.

Поступово складається спеціалізація регіонів у виробництві певної продукції; на Півдні це зерно і м'ясо, на Правобережжі – цукор та озима пшениця, на Лівобережжі – м'ясо та тютюн.

Серед найважливіших ознак кризи феодально-кріпосницької системи і зародження ринкової економіки називають такі:

- розвиток товарно-грошових відносин;
- зростання товарності сільського господарства;
- занепад кріпосних мануфактур;
- широке застосування найманої праці й машин на мануфактурах;
- поширення нових сільськогосподарських технологій;
- спеціалізація окремих районів України на виробництві певної сільськогосподарської продукції;
- поглиблення розшарування селянства за майновою ознакою, зростання кількості вільних селян (на кінець 50-х років XIX ст. близько 2/3 селян Півдня України були вільними);
- посилення експлуатації залежних селян у поміщицьких господарствах.

Основою економіки західноукраїнських земель традиційно залишалося сільське господарство. Поряд із цим розвивалися залізорудне виробництво, заготівля лісоматеріалів, видобуток сірки і солі. В результаті обезземелення селян з'явилася надлишкова робоча сила, яку за наймом використовували в промисловості.

На селі провідною верствою вважалися *дідичі* (шляхта), яким селяни-кріпаки віддавали 4/5 прибутку. Існувала велика кількість обов'язкових податків: данина натурою або грошима, пропінатія (примусовий продаж горілки селянам поміщиками), церковна десятина, державні податки, *шарварки* (державна повинність кріпаків щодо будівництва і ремонту шляхів). Сільське господарство мало екстенсивний характер, певних норм панщини не існувало – селяни працювали на пана по 3–5 днів на тиждень. Майже на всій території краю переважала трипільна система обробітку угідь.

У 20–30-х роках XIX ст. зросла кількість дідичів та купців, які займалися підприємницькою діяльністю; розширилося продуктивне тваринництво, переробка продуктів сільського господарства (гуральництво, виноробство, цукроваріння), засновувалися підприємства гірничовидобувної промисловості. Купці перепродували в Австрію та Німеччину худобу, вирощену в Україні.

- ② Аграрна реформа 1848 р., проведена в Австрійській імперії, скасувала кріпосництво та феодальні повинності селян. Викуп за землю дідичам сплачувала держава, а селяни повертали їй викупні гроші протягом 50-ти років. Унаслідок реформи з'явилося 375 тис. вільних селянських господарств, хоча значна їх частина була малоземельною. Так, на Буковині

10,98 тис. господарств зовсім не одержали землі, а земельні наділи 10,96 тис. дворів становили всього до 2 моргів (морг – 0,58 га).

Основними культурами в середині XIX ст. тут залишалися овес і ячмінь, водночас різко зростають питома вага й обсяги виробництва технічних культур: цукрового буряку, льону, тютюну й особливо картоплі. Поширюється використання техніки, сучасних знарядь. На зміну трипільній приходить п'яти- і шестипільна сівозміна. В поміщицьких і заможних селянських господарствах широко використовується наймана робоча сила. Землю все частіше купували й продавали. Близько 30 % земельних угідь здавалося в оренду.

Отже, аграрна реформа прискорила розвиток капіталізму на селі. Головний показник капіталізації сільського господарства – зростаючий рівень його товарності. Спеціалізовані ярмарки відбувалися не лише у великих містах – Львові, Чернівцях, Станіславі, Тернополі, Бродах, а й у невеликих населених пунктах – Уневі, Улашківцях. Торговельні зв'язки набували міжнародного характеру.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте стан сільського господарства в українських землях у першій половині XIX ст.
2. Спробуйте, виходячи з конкретно-історичної ситуації першої половини XIX ст., створити власний проект модернізації сільського господарства в українських землях.
3. Проаналізуйте заходи, що сприяли зростанню товарності сільського господарства.
4. «На селі існувала велика кількість обов'язкових податків...». Доберіть факти на підтвердження цієї тези.
5. Проаналізуйте зміст аграрної реформи 1848 р. У чому її значення? Поміркуйте над цим процесом. Закономірним чи випадковим він був в історії українських земель?
6. «...В цій величезній степовій місцевості, де 90 тисяч душ, приписаних до військових поселень, займалися землеробством і скотарством, господарство провадилось цілком екстенсивно і неправильно...», – уривок із записок російського урядовця Є. фон Брадке про життя в херсонських військових поселеннях. Як ви вважаєте, чим було викликане створення військових поселень? Відповідь обґрунтуйте.

§10 Початок промислової революції

1. Формування фабрично-заводської промисловості. Українські промисловці. Міста.
2. Розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

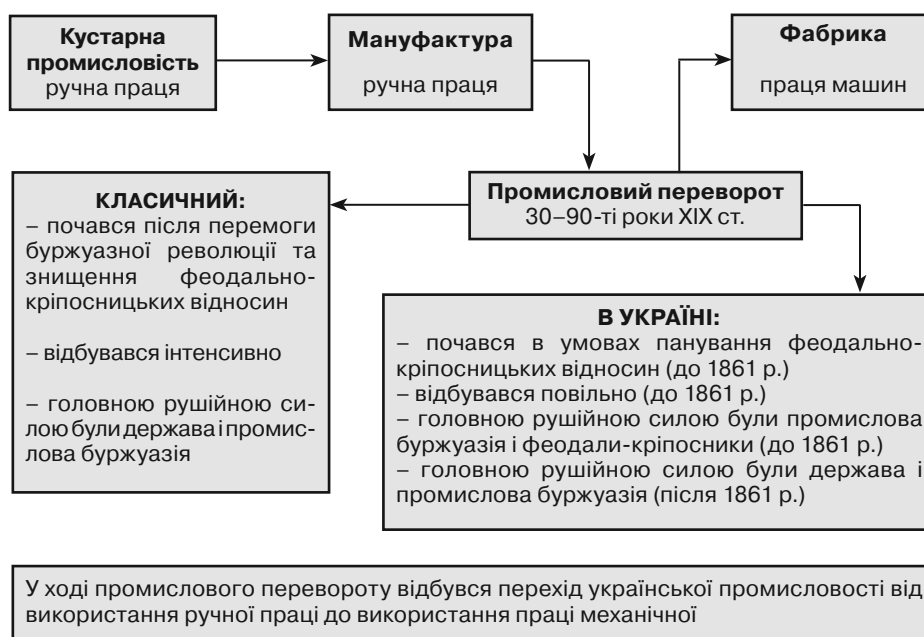
Поясніть значення терміна «промислова революція».

- ① Сприятлива **кон'юнктура** (співвідношення попиту і пропозиції) на зовнішньому і внутрішньому ринку, постійне зростаюння попиту на продукцію сільського господарства, переробної і легкої галузей промисловості стиму-

лювали перехід економіки Російської імперії на ринкові засади. При цьому уряд відігравав роль регулятора й консультанта, а практичний бік справи вирішувався безпосередньо виробниками. Останні дістали право виходу на міжнародний ринок, де окремі товари з Росії охоче купували.

З метою підвищення конкурентоспроможності російських товарів виробники вдавалися до широкого залучення новітніх технологій і механізмів. Найінтенсивніше цей процес відбувався у 30–40-х роках XIX ст. і дістав назву *промислового перевороту*. Розвинуті капіталістичні країни вже давно минули цю стадію становлення ринкової економіки. Росія ж, унаслідок відомих обставин, «із запізненням» почала технологічне переоснащення.

Суть і особливості промислового перевороту в Україні (30-ті роки XIX ст.)

Найпомітніші зрушення спершу відбулися в легкій промисловості (харчовій, переробній), а також у тваринництві. Цікаво, що спочатку фабрично-заводське виробництво переважало на селі, де були й сировина, і дешева робоча сила. На початку 40-х років XIX ст. лише 27 промислових підприємств знаходилося в містах, та й ті значною мірою залежали від сезонного припливу робітників із села.

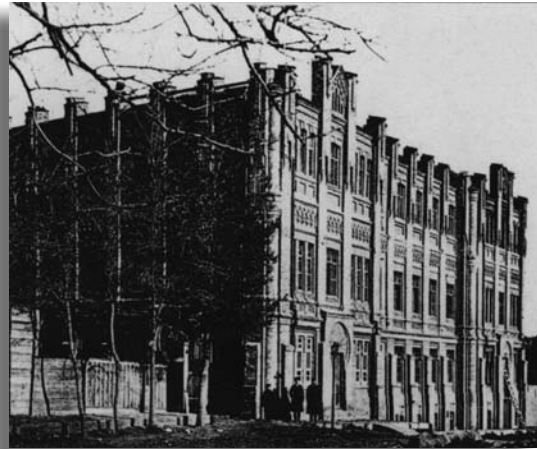
Провідною галуззю промисловості на українських землях була цукрова. Українські заводи давали 80 % усього цукру, що вироблявся в імперії, посівні площі цукрового буряку становили 75 % від загальноросійських.

Перший цукровий завод в Україні з'явився 1824 р. на Київщині, а в 1857 р. в українських губерніях Російської імперії налічувалося 218 підприємств такого профілю.

Наявність сировини й дешевої робочої сили сприяла бурхливому розвитку суконної промисловості на Україні. 160 фабрик (10 тис. робітників) виробляли продукцію, що мала попит далеко за межами імперії. Ці самі чинники визначали швидкі темпи розвитку винокурної й тютюнової галузей.

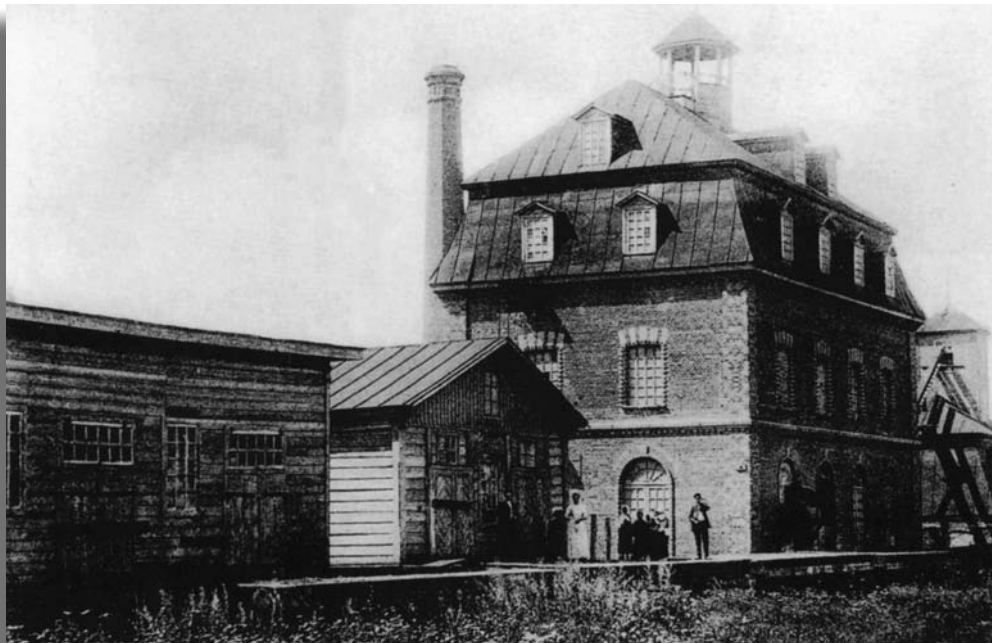
Рафінадний завод у Тростянці Полтавської губернії Кінець XIX ст.

Лохвиця Полтавської губернії. Тютюнова фабрика

У цілому в переробній галузі підросійської України на цей час було зайнято понад 70 тис. робітників.

Промисловість у містах спочатку орієнтувалася на задоволення потреб населення у товарах повсякденного вжитку. Дрібнотоварне виробництво, організоване міщанами й купцями, постачало мило, свічки, оброблену шкіру, інші товари. На Півдні України з'явилися великі підприємства з переробки поташу, вовни, виготовлення линви (канатів) тощо. Новою галуззю промисловості стало суднобудування.

Паровий млин. Кінець XIX ст.

Чавуноливарний завод. Поштівка XIX ст.

Активна зовнішня політика російського уряду, часті війни сприяли підвищеному попиту на продукцію військової промисловості. Постачальниками російської армії стали київський завод «Арсенал», луганський чавуноливарний, шосткинський пороховий, миколаївські канатний і суднобудівний заводи.

Після того як у районі Донецького кряжу було знайдено гігантські запаси кам'яного вугілля, а поблизу Кривого Рога – поклади залізної руди, в Україні закладаються залізобудівні підприємства. На кінець 50-х років XIX ст. тут діяло близько десятка чавуноливарних і залізобудівних заводів.

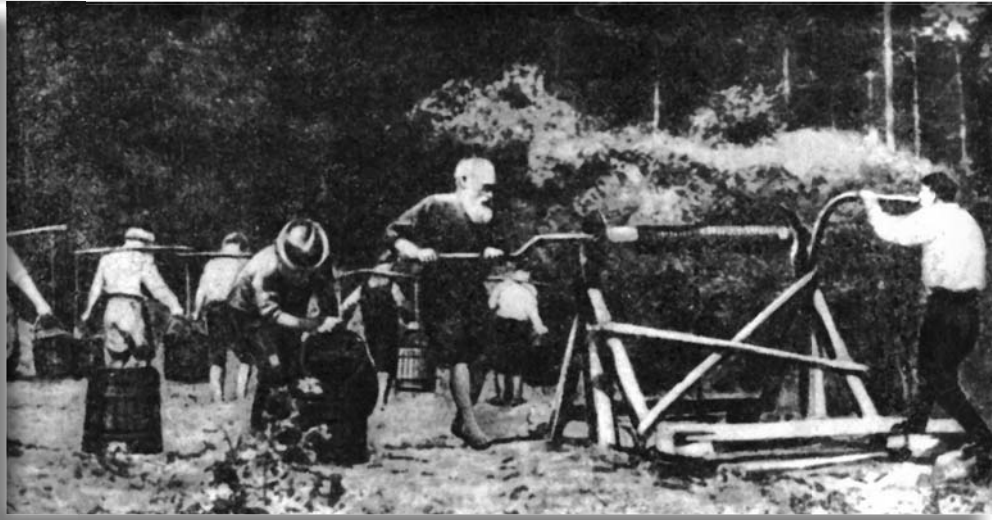
Промисловий переворот супроводжувався поступовим зміщенням центру промислового виробництва із сільської місцевості у міста, де існували постійний резерв найманої робочої сили, інженерно-технічний персонал, транспортна мережа, джерела енергії. Завдяки *міграційним* процесам (масова зміна місць проживання) відбувається *урбанізація* – стрімке зростання кількості міст та різке збільшення міського населення України у період 1811–1858 рр.: з 513 тис. до 1,5 млн чоловік. У містах Лівобережжя кількість мешканців зростає у 2 рази, на Правобережжі – у 2,7 рази, на Півдні – в 4,5 рази.

Особливо швидко зростали Одеса й Миколаїв. У Херсонській губернії частка міського населення становила 27 % (найвищий показник в Україні).

Перша половина XIX ст. позначилася формуванням міської промислово-торгівельної буржуазії. Тут переважали російські підприємці – Бубнови, Дехтярьови, Серебрякови, Шведови. З'являється національна українська буржуазія, відомі представники якої – Симиренко, Терещенко, Яхненко, Харитоненко – обіймали провідні позиції у переробній промисловості, вклали свої капітали у виробництво сільськогосподарських машин, пароплавів та в інші галузі.

Завод «Арсенал». Головний вхід.
Фото XIX ст.

*Видобуток нафти ручним способом на бориславських промислах.
Фото середини XIX ст.*

У 30–40-х роках XIX ст. промисловість західноукраїнського регіону залишалася на рівні ремісничо-мануфактурного виробництва. У 1841 р. у Східній Галичині існувало 200 підприємств мануфактурного типу. Порівняно з підприємствами західних і центральних провінцій Австрії вони мали значно нижчий рівень механізації і нижчу продуктивність. На той час у містах діяло всього 50 промислових підприємств, причому 34 з них – у Львові. Навіть за кількістю ремісників (у 1841 р. у Східній Галичині їх налічувалося 39,4 тис. чол.) на 100 чоловік населення край у 3–5 разів поступався більш розвиненим районам імперії. Тому попит населення на промислові товари значною мірою задовольнявся ввезенням їх із західних провінцій.

Практично всі підприємства займалися видобутком і первинною обробкою сировини (заготівля лісу, видобуток солі, виробництво поташу, спирту, виплавка заліза). На лісопильнях Буковини в середині 30-х років XIX ст. діяло 29 водяних приводів. На початку 40-х років у деревообробній промисловості починають використовувати паровий двигун.

Особливості економічного розвитку українських земель у складі імперії Габсбургів позначилися на соціальному складі місцевого населення. Основну його масу становили селяни, 60 % яких у 1819 р. були малоземельними. 3,65 % населення Східної Галичини становили магнати й шляхта. Міська буржуазія була слабкою і не відігравала помітної ролі в господарському житті краю. До того ж українських підприємців тіснив угорський, румунський та німецький капітал.

Найбільшими містами регіону були Львів (70 тис. на 1848 р.), Чернівці (20 тис.), Станіслав, Тернопіль, Броди, Ужгород.

- ② **П**оглиблення суспільного поділу праці, підвищення попиту на товари сільського господарства і промисловості, зростання міст прискорили розвиток торгівлі. Показником, що ілюструє цей процес, є кількість ярмарків, на яких здійснювався безпосередній обмін товарами, а також укладалися

Контрактовий ярмарок у Києві. Поштівка XIX ст.

торговельні угоди. У 40-х роках XIX ст. дві тисячі з чотирьох тисяч ярмарків Російської імперії проводилися в Україні.

Найбільші з них – Контрактовий у Києві, Петропавлівський у Катеринославі, Георгіївський у Єлисаветграді, Покровський у Харкові. На деяких ярмарках укладалися й міжнародні торговельні контракти з купцями великих європейських країн. Наявність такої кількості торговельних центрів є свідченням формування всеросійського ринку, на якому з'являлися елементи біржової торгівлі.

В. Маковський. Ярмарок у Полтаві. 1882 р.

М. Каразін. Чумаки в дорозі

Документи і матеріали

... Його ярмарок досягає нижнегородського, завдяки головно торговельним шляхам... за 14 днів приходило до Харкова два рази стільки краму, що до Риги за цілий рік. Найбільше продавалося тут коней і текстильних виробів (бавовняних, льяних, конопляних, вовняних і шовкових). Далі йшли металеві вироби, цукор, конфітури, солодке печиво, футра (хутра. – *Прим. авт.*), південні овочі, риба. У Харківських ярмарках головна роля у всіх відношеннях, як в розумінні продуцентів, так і посередників, належить великоросам. Значно більше половини усіх виробів походить з їх (московських) великих фабрик, і значно більше половини купців-гуртівників належить їх племені...

Німецький вчений-мандрівник Й. Г. Коль (1808–1878) про Україну, яку відвідав 1838 р. // Хрестоматія з історії України: ХІХ – поч. ХХ ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 56.

Українські підприємці й купецтво втягувалися в орбіту російського ринку. Однак обмін між центральними російськими губерніями з розвинутою промисловістю та українськими товаровиробниками, що пропонували здебільшого продукцію аграрного та переробного секторів, мав нерівноправний характер. Дешеві промислові товари з Росії підривали українську промисловість, знижували її конкурентну спроможність.

Основною формою торговельних перевезень в Україні стало **чумацтво**. В кінці 60-х років ХІХ ст. чумаки транспортували 75 % зерна із центральних губерній в Одеський порт. Чумацький промисел забезпечував ринок сіллю.

Чумацький віз

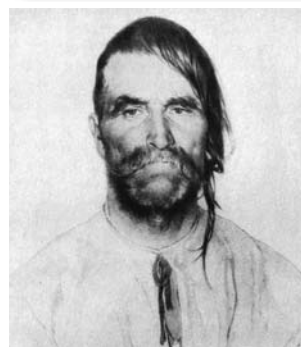
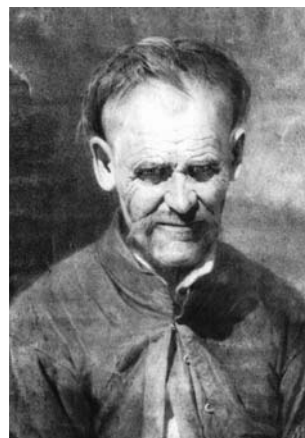
Документи і матеріали

...Великий зріст, фізична сила, мужні риси обличчя і довгий жмут волосся, закручений за вухо (чуприна, або оселедець), руки, які свідчать про міцність м'язів, поважна постава з виразом самосвідомості на обличчі, гордість – з мовчазною веселістю, одяг – надто широкі шаровари, нарощист свита і висока смушкова шапка – становлять відмінні риси чумака... Кожний чумак в своїй артілі підкоряється в суворому розумінні всім умовам і в разі відродження від них – карається і навіть виганяється з артілі. Перед вирушенням у подорож чумаки правлять молебень. В дорозі... чумак піддає себе всяким злигодням: завжди тверезий, помірний в харчах: пшоняна каша з салом або галушки, шмат хліба з сіллю – оце все його харчування... Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишикують свої вози в колону, військовим порядком.

О. Добржанський, В. Карпо, А. Коцур. Історія України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): Практикум. – Чернівці, 2000. – С. 41–42.

З появою пароплавів українські річки стають важливими транспортними магістралями. Перший пароплав на Дніпрі з'явився 1823 р., а через 15 років судноплавна компанія мала 17 річкових суден.

Розвиток судноплавства сприяв розширенню зовнішньоторговельних зв'язків. З України експортували зерно, цукор, вовну, худобу, птицю, шкіру, посуд, смолу, рибу, плуги, а імпортували (ввозили) меблі, машини, тютюн, каву, цитрусові, горіхи, вина. Частка українських товарів у загальноросійському експорті становила 70 %, вовни – 60 %.

*П. Мартинович.
Портрети чумаків*

Документи і матеріали

До одеської пристані 1837 р. причалило 650 кораблів, з чого половина були італійські (переважно під австрійським і сардинським прапором). За ними чисельно найсильніші були англійські та грецькі кораблі. Експорт найбільше складався з пшениці (до Англії і Італії), лою (до Англії) і вовни. Імпорт з мануфактури і колоніальних товарів. Товарний оборот одеської пристані дорівнював Ризі, а з російських уступав лише Петербургу.

Німецький вчений-мандрівник Й.-Г. Коль (1808–1878) про Україну, яку відвідав 1838 р. // Хрестоматія з історії України. : XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 56.

Схожі процеси відбувалися і на українських землях в Австрії, де дідичі (поміщики) розширювали продуктивне тваринництво, переробку сільськогосподарських продуктів, удосконалювали ґуральництво, виноробство, цукроваріння. Розвивалися, хоча й значно повільніше, традиційні галузі промисловості: соляна, залізорудна, тютюнова, лісова, сірчана.

Пароплавна пристань на Дніпрі. Фото XIX ст.

Запитання і завдання

1. Уявіть, що ви науковець і вам треба зробити наукову доповідь «Початок промислового перевороту в українських землях». Складіть розгорнутий план доповіді і підготуйте тези.
2. Використовуючи карту, назвіть найбільші міста в українських землях. Підготуйте повідомлення про розвиток м. Одеси в першій половині XIX ст.
3. Схарактеризуйте розвиток внутрішньої торгівлі, використовуючи терміни: «ярмарки», «всеросійський ринок», «аграрний сектор», «чумацтво».
4. Проаналізуйте розвиток зовнішньої торгівлі.
5. Підготуйте повідомлення про одного із представників національної буржуазії.
6. Використовуючи текст документа (с. 64–65) та ілюстрації з підручника, складіть історичний портрет чумака.

§11

Повсякденне життя українців у селі та місті

1. Аристократія та підприємці.
2. Робітники.
3. Селянство.

Пригадайте, які верстви населення становили соціальну структуру українського суспільства на середину XIX ст.

- ① Після того як Російська імперія ліквідувала автономію Гетьманщини, колишня козацька старшина була зрівняна у правах з російським дворянством. Це відкривало чудові можливості для блискучої кар'єри

